

Własność ziemska
na Ukrainie w 1860 r.
w *Statystyce*
Andrzeja Grabianki

Tadeusz Epsztein

Własność ziemska
na Ukrainie w 1860 r.
w *Statystyce*
Andrzeja Grabianki

Instytut Historii PAN

Warszawa 2013

<http://rcin.org.pl>

Indeksy
Tadeusz Epsztein

Redakcja i korekta
Jolanta Rudzińska

Opracowanie graficzne i projekt okładki
Dariusz Górski

© Copyright by Tadeusz Epsztein
© Copyright by Instytut Historii PAN

ISBN 978-83-63352-29-5

Opracowanie i przygotowanie do publikacji rękopisu: Andrzej Grabianka, *Statističeskie svedēniâ o poměšičih' imēniâh' kievskoj, podol'skoj i volynskoj gubernii...*, St. Petersburg' 1860 (rkps, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 5985, k. 231), zostało zrealizowane w latach 2009-2012 dzięki grantowi (N N108 198836) przyznanemu przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Wydanie I, Warszawa 2013

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61-62 w. 44
www.ihpan.edu.pl
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

<http://rcin.org.pl>

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wprowadzenie	11
Andrzej Grabianka	11
<i>Statystyka</i> Andrzeja Grabianki	22
Wielka własność ziemska na Ukrainie w 1860 r.	29
Nota edytorska	60
Spis tabel	70
Summary	71
Indeks osób	77
Indeks miejscowości	120
Именной указатель	205
Географический указатель	249
Własność ziemska w guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej w 1860 r.	

Spis skrótów

- BJ – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
BNU – Biblioteka Narodowa w Kijowie (Dział Rękopisów)
CDIAU – Centralne Historyczne Archiwum Państwowe Ukrainy w Kijowie
(cz.) – część własności (dotyczy miejscowości, w których było kilka majątków)
d. – delo (akta sprawy – ros.)
dz. – dziesięcina (ros. *desâtina*); 1 dz. = 1,09 ha
f. – fond (zespół archiwalny – ros.)
(f) – kobieta
Górski – W. Górski, *Powiat mohylowski w guberni podolskiej*, Kraków 1903
Grabianka – A. Grabianka, *Statističeskïe sveděniâ o poměšičih' iměniâh' kievskoj, podol'skoj i volynskoj gubernii...*, St. Petersburg' 1860, rkps, BJ, sygn. 5985, k. 231
k. – karta
K – gubernia kijowska
op. – opis del (inwentarz archiwalny – ros.)
P – gubernia podolska
Pohilevic – L.I. Pohilevič, *Skazanîâ o naceľennyh'městnostâh' Kievskoj Gubernii, ili statictičeskiâ, istoričeskiâ i cerkovnyâ zamětki o vsěh' derevnâh', selah' městečkah'i gorodah', v' predělah'*

- gubernii nahodâšihśâ, Kìev' 1864 (przedruk Bila Cerkva 2007)¹*
- Pohilevic II – *Uěždy Kievskij i Radomysl'ckij. Statističeskîâ i istoričeskîâ zamětki o vsěh' naselennyh' městnostâh' v ètih' uěždah' i s' podrobnymi kartami ih', Kìev' 1887 (przedruk Bila Cerkva 2007)²*
- pow. – powiat
- poz. – pozycja (oddzielny opis (rekord) w tabeli)
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–47, Kraków 1935–2011
- rkps – rękopis
- ros. – j. rosyjski
- s. – sążeń (ros. *sažen'*); 1 s. = 4,17 m²; 1 dz. = 2400 s.
- s.s. – starego stylu, czyli wg kalendarza juliańskiego
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SK – [J.M. Giżycki], *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu, Stary Konstantynów* [druk: Kraków] 1910
- Spis 1890 – T. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 roku*, Warszawa 2008
- ss. – spadkobiercy
- Statystyka* – zob. Grabianka
- W – gubernia wołyńska
- WP – Wojsko Polskie
- zob. – zobacz
- (?) – informacja wątpliwa
- (+) – znak ten przy nazwisku oznacza, że właścicielami majątku byli w 1860 r. spadkobiercy wymienionej w tabeli osoby

¹ Korzystałem z przedruku z 2007 r.

² Korzystałem z przedruku z 2007 r.

- (I), (II) – oznaczenia miejscowości o identycznych nazwach występujących w tych samym powiecie (podano wyłącznie w przypadkach, gdzie nie było wątpliwości, o którą miejscowość chodzi)
- [...] – tekst nieodczytany

Wprowadzenie

Andrzej Grabianka

Andrzej Grabianka pochodził z rodziny szlacheckiej herbu Leszczyc, pierwotnie osiadłej na Mazowszu, a od XVIII w. na Rusi³. Dziadem Andrzeja był słynny Tadeusz Grabianka (1740–1807), starosta liwski, dziedzic wielu dóbr, mistyk, założyciel sekty religijnej „Nowy Izrael”⁴. Dzieci i wnuki Tadeusza były znacznie mniej wybitnymi postaciami. O ojcu Andrzeja, Antonim Grabiance (zm. 1830) wiemy niewiele, należał do niego majątek Gielotyńce (Geletyńce, Heletyńce) (pow. płoskirowski), był chorążym, a następnie marszałkiem szlachty powiatu płoskirowskiego (ok. 1820), jednocześnie „dla ludu wiejskiego prawdziwym opiekunem”, na jego pogrzebie miała się odbyć spontaniczna manifestacja okolicznych chłopów, żegnających swego „dobroczyńcę”⁵. Matką Andrzeja była

---

³ Portret Grabianki znajduje się w: *Velikaâ reforma. Russkoe obšestvo i krest’ânskij vopros v prošlom i nastoâšem. Ŭbilejnoe izdanie*, t. 4, Moskwa 1911, s. 189.

⁴ Obszerny biogram Tadeusza Grabianki opracował Michał Rolle, zob. PSB, t. 8, s. 462–463.

⁵ Do Antoniego Grabianki ok. 1820 r. należało w Gielotyńcach 222 „dusz” męskich; por. W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej*, t. 1, Wilno 1820, s. 315; SGKP, t. 2, s. 553; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 5, Poznań 1883, s. 446–447; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 4, Warszawa 1907, s. 332.

Honorata ze Stadnickich (zm. 31 III 1881), córka Jana Tomasza, od 1788 r. szambelana królewskiego, w latach 1789–1793 wojskiego latyczowskiego, i Joanny z Jaszowskich.

Biografia naszego bohatera się nie jest kompletna. Andrzej Fakund Grabianka urodził się w 27 XI 1823 r. (chrzest w Gródku na Podolu)⁶. Nie wiemy, do jakich szkół uczęszczał, wiadomo natomiast, że w 1843 r. ukończył Uniwersytet Kijowski⁷. Od młodości wyróżniał się dużą pewnością siebie, nawet przechodzącą w arogancję. Cechy te nie zjednywały mu sympatii i przez współczesnych były dość surowo osądzany⁸. Nie zmienia to faktu, że wybijał się ze swego otoczenia oryginalnymi poglądami, zdolnościami i aktywnością. Bardzo wczesnie zaczął głosić potrzebę reformy stosunków społeczno-ekonomicznych na Ukrainie – „gorąco wierzył w pojednanie dworu z chatą, w patriarchalny między nimi stosunek”, jak wspominał Józef Rolle, podobno z biegiem lat „dużo z tej wiary utracił – zawsze nie przestał być przyjacielem gminu siermiężnego, a z osiadłym na ziemi niegdyś do niego należącej, zachował serdeczną

---

⁶ H. Palkij, E. Szklarska, *Franciszek Ksawery Stadnicki*, PSB, t. 41, s. 383; *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 1998, s. 187; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 6, Warszawa 1903, s. 380; *Spisok' dworân' wnesennyh' v' dvorânskuû rodoslovnuû knigu podol'skoj gubernii, Kamenec' Podol'skij* 1897, s. 199; K. Pułaski, *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy*, t. 1, Brody 1911, s. 79, 208.

⁷ J. Buszko, *Andrzej Grabianka*, PSB, t. 8, s. 461; T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 2: *Wspomnienia wieku dojrzałego*, oprac., wstęp i przyp. S. Kieniewicz, Warszawa 1979, s. 338; A.J. Rolle, *Wspomnienie o Andrzeju Grabiance*, „Kraj” 1884, nr 1, s. 7.

⁸ Na temat Grabianki zachowały się praktycznie tylko dwie obszerniejsze relacje: Bobrowskiego (*op. cit.*, t. 2, 337–344) i Starorypińskiego (*Z. Starorypiński, Kronika podolska. Dokumenty organizacji narodowej 1862–1863*, oprac. S. Kieniewicz, F. Ramotowska, Warszawa 1997, s. 37 i n.), obie oceniają autora *Statystyki* dość surowo. Obie powstały w końcu XIX w., wiele lat po opisywanych wydarzeniach i dodatkowo Bobrowski, pisząc swoje pamiętniki, posiłkował się relacją Starorypińskiego. Niestety, nie mamy pewności, czy owe świadectwa są w pełni obiektywne.

zażyłość i ofiarność często nad siły. Za czasów pańszczyźnianych karę chłosty skasował u siebie; każdy przyjmowany oficjalista, winien przyrzec, że pięści używać nie będzie”⁹. Nie można wykluczyć, że na późniejsze poglądy Grabianki na kwestie społeczne miał wpływ ruch Szymona Konarskiego na Ukrainie, którego jednym z głównych celów było „podniesienie ludu z jego upośledzenia”¹⁰. Mimo że Grabianka był wówczas (1837–1839) za młody na czynniejszy udział w organizacji, ale musiał mieć kontakt z konarszczykami, wśród których nie zabrakło jego rodzzonego brata Stanisława¹¹. Nie opuścił już następnej okazji do podjęcia działalności konspiracyjnej, w 1848 r. pod wpływem napływających wiadomości o Wiośnie Ludów, razem z Zygmuntem Starorypińskim i Wilhelmem Michalskim zamierzali powołać do życia tajny związek, dla którego program napisał Starorypiński, pt. *Wyznanie wiary demokratów polskich*,

---

⁹ A.J. Rolle, *Wspomnienie...*, s. 6–7; M. Rolle, *In illo tempore... Szkice historyczno-literackie*, Brody–Lwów 1914, s. 112.

¹⁰ Z. Starorypiński, *op. cit.*, s. 34. Gasper Maszkowski, założyciel tajnego stowarzyszenia, które zapoczątkowało Konarszczyznę na Ukrainie, pisał w tzw. sześciu punktach – odezwie programowej związku: „Ubóstwo, nędza, ciemnota ciągną za sobą zawsze złe skutki, upowszechniają wady szkodliwe społeczeństwu i pociągają do przestępstw nie mających źródła w sercu [...]. Prawda ta najwyraźniej postrzegać się daje pomiędzy naszym ludem. [...] Zachęcałem przeto moich rodaków, aby kierowani miłością bliźniego, według przepisów boskiej nauki Zbawiciela postępowali z wieśniakami, jak z ludźmi potrzebującymi rady, pomocy, wsparcia, zachęcenia i nauki; [...] Aby w postępowaniu ich lud wiejski widział nie surowych i dumnych panów, ale łaskawych opiekunów i dobroczyńców [...]”; zob. *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w guberni kijowskiej*. Szymon Konarski, red. M. Micińska, Warszawa 2009, s. 136.

¹¹ *Stowarzyszenie Ludu Polskiego...*, s. 272, 274, 278, 279, 314, 315, 343–345, 355, 361, 415, 420, 425–426, 428, 435, 465–469, 476, 520–521; J.G. Sabiński, *Dziennik syberyjski. Część wstępna. Śledztwo i sąd*, oprac. W. i R. Śliwowsy, Warszawa 2009, s. 37, 42, 47–48, 50–51, 89, 90, 92–93, 100; rodzice Andrzeja i Stanisława mieli wyłożyć pieniądze na ratowanie uwięzionych konarszczyków w Kijowie w 1839 r.; por. Z. Starorypiński, *op. cit.*, s. 37.

a głównym celem organizacji miało być „poruszenie kraju”. Wobec pewnych nieporozumień programowych między organizatorami związek formalnie „nie przyszedł do skutku, a tylko postanowiliśmy zostawać z sobą i z Galicją w ciągłym porozumieniu, a kraj budzić z uspienia drogą coraz szerszych prywatnych stosunków”. Andrzej Grabianka zamieszkał w Kamieńcu Podolskim i zajmował się przez opłaconego urzędnika śledzeniem kancelarii gubernatora¹². Konspiratorzy utrzymywali stały kontakt z zagranicą, wykorzystując do tego wydzierzawiony folwark w Zbrzyziu nad Zbruczem. Na szczęście władze rosyjskie na wpadły na trop konspiracji, która po roku przestała działać wraz z gasnącym ruchem wolnościowym na Zachodzie.

Grabianka nie tylko konspirował, ale również zajmował się rolnictwem, zarządzał majątkami rodzinnymi na Podolu: Krzemienną i Nowosiólką w powiecie płoskirowskim, które dziedziczył po swojej babce, Teresie ze Stadnickich Grabianczynie. Był jednym z pierwszych ziemian podolskich, którzy oczyszczowali chłopów w tych majątkach. Jednocześnie dużo na ten temat pisał, m.in. wysłał memoriał do władz rosyjskich z własnym projektem reformy stosunków włościańskich¹³. Był zwolennikiem uwłaszczenia chłopów opartego na solidarności gminy (*krugowaja paruka*¹⁴) w rozliczeniach z właścicielem ziemskim. W związku z tym został zaproszony przez Aleksandra II do Petersburga, jako jeden z przedstawicieli ziemiaństwa ukraińskiego do komisji przygotowującej reformę włościańską

---

¹² Z. Starorypiński, *op. cit.*, s. 56–63. „Sekretna kancelaria gubernatora była w ręku Grabianki. Czynnomiczek pisma na pocztę odwożący zabierał ze sobą rządową pieczęć i zachodził do niego. Wyjmował z pakietu pisma, dawał do czytania, a potem pieczętował i niósł na pocztę”; *ibidem*, s. 63.

¹³ Podobno też napisał i wydał w 1859 r. w języku francuskim opracowanie poświęcone sprawie chłopskiej w Rosji; zob. J. Buszko, *op. cit.*, s. 461; „Nowa Reforma” 1884, nr 18, s. 3: „Prace Grabianki w tym przedmiocie [sprawy włościańskie] wydane po francusku w r. 1859, zwróciły na siebie uwagę prasy zagranicznej”.

¹⁴ Odpowiedzialność zbiorowa (ros.).

(Najwyższa Redakcyjna Komisja), pod kierunkiem Jakowa Rostowcewa (zm. 6 II 1860). Zygmunt Starorypiński podejrzewa, że za włączeniem Grabianki do Komisji Redakcyjnej stał Rostowcew, mający zbliżone poglądy na temat trybu przeprowadzenia uwłaszczenia w Rosji¹⁵. Działalność Grabianki podczas prac na reformą włościańską nie jest do końca wyjaśniona. Relacje współczesnych nie są dla niego przychylnie. Bardzo krytycznie charakteryzuje jego postępowanie Tadeusz Bobrowski, dla którego był „rozkiełzanego i marnotrawnego żywota [...]; przebiegłością i intrygą zdobył sobie wśród lekkomyślnego otoczenia pozycję, z którą i ludziom poważnym a spokojnego usposobienia nieraz liczyć się przychodziło. [...] Iście po dumasowsku¹⁶ śmiały zagadywacz i blagier, więcej przebiegły i sprytny niż dowcipny, więcej narzucający się niż sympatyczny”. Bobrowski nie kwestionuje, że Grabianka „nie był ani bez pewnego dorywczego wykształcenia, ani bez uzdolnienia, a wcale wymowny i bardzo dobrych form towarzyskich. Może nawet nie był bez pewnych zasad, a przynajmniej bez pewnych popędów rycerskich i quasi-liberalnych, ale ustępować one z praktyki życia musiały, jako skoro chodziło o zadowolenie miłości własnej, pyszałkowatości i próżności, których ogromny zapas posiadał”¹⁷. Według Bobrowskiego Grabianka marzył o czynnym udziale w pracach nad reformą włościańską, najpierw kandydował z powiatu płoskirowskiego do komitetu podolskiego, ale w głosowaniu przepadł, później próbował z powodzeniem

---

¹⁵ Warto tu dodać, że za przyjęciem zasady pełnej odpowiedzialności gminy opowiadał się również Tomasz Potocki, znany działacz i publicysta ziemiański z Królestwa Polskiego. Zygmunt Starorypiński, pisząc swoje wspomnienia w końcu XIX w., znał poglądy Potockiego, ale nie wiemy, czy zapoznał się z nimi już podczas prac nad reformą włościańską. Por. Z. Starorypiński, *op. cit.*, s. 108; J. Kita, *Tomasz Potocki (1809–1861). Ewolucja postaw ziemianina polskiego*, Łódź 2007, s. 360.

¹⁶ Podobno Grabianka z twarzy przypominał Aleksandra Dumas (ojca) (1802–1870).

¹⁷ T. Bobrowski, *op. cit.*, t. 2, s. 338–339.

dostać się do komisji prowincjonalnej w Kijowie, wykorzystując znajomości z generał-gubernatorem Wasylczykowem. Tu przedstawił własny projekt reformy uwłaszczeniowej, przewidyjący zamiast odszkodowania wypłacanego w gotówce, spłatę w naturze w postaci pracy chłopów dla dworu przez kolejne 12 lat. Ten mało realny pomysł został odrzucony. Mimo tych niepowodzeń Grabianka został powołany do Komisji Redakcyjnej, gdzie według Bobrowskiego miał odegrać niewielką rolę, czemu przeczą niektóre fakty. Grabianka zasiadał w Komisji w dwóch podkomisjach: ekonomicznej i administracyjnej, jak jedyny reprezentant południowych prowincji. Jako jeden z nielicznych występował w Komisji przeciwko karze cielesnej dla chłopów i dzięki niemu w ostatecznych postanowieniach znalazł się projekt całkowitego usunięcia kar cielesnych z kodeksu karnego po ogłoszeniu uwłaszczenia¹⁸. Miał również wpływ na uchwalenie poprawki dającej prawo chłopom do opuszczenia gromady i prowadzenia własnego gospodarstwa. Widział też potrzebę decentralizacji władzy w Rosji, czego okazją mogła być reforma włościańska, ale zdawał sobie sprawę, że samo przesunięcie ośrodka decyzyjnego na prowincję nie musiało przynieść poprawy. Wiele zależało od tego, jaki będzie miała charakter owa lokalna władza¹⁹. Grabianka w okresie swojego

---

¹⁸ W styczniu 1860 r. w liście z Petersburga pisał nie bez emocji: „Na 18 stycznia 1860 r. naznaczona sesja o karach. Będę przeciwny cielesnej, jak zawsze byłem. Większość dotąd za karą cielesną. Znajduję się w tutejszej komisji na widowni wszystkich. Powinnością moją bronić honoru narodowego, a kto tyle krwi przelewał za wolność i godność ludzką, ile nasz naród, ten uwalniając ludzi nie może ich upadlać cielesną karą. Nie wiem, czy się utrzymam, ale walczyć będę do upadłego. Zgodzę się na pewien termin, ale nigdy nie dam głosu na wieczyste prawo. Tak jestem przejęty tą prawdą, że godność narodowa moja sprzężona jest z tą kwestią, że gdyby większość utrzymała swe poprzednie postanowienia o karze cielesnej bez naznaczenia terminu jej egzystencji, to się podaję do dymisji natychmiast. Przygotowałem już protest i prośbę o odstawkę”; zob. Z. Starorypiński, *op. cit.*, s. 114, 117.

¹⁹ Pisał w tym czasie m.in. „Mnóstwo rzeczy odsyłamy do miejscowej władzy. Dobrą stroną tego jest, że się decentralizuje rząd, że szczegóły,

urzędowania w Komisji opracował lub przynajmniej dokończył zestawienie obejmujące własność ziemską w trzech guberniach ukraińskich: kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej – dokument będący przedmiotem niniejszego opracowania (*Statystyka*)²⁰. Przygotował również zbiór komentarzy na temat trybu rozwiązania sprawy włościańskiej i sprawozdania z prac legislacyjnych dotyczących reformy na Ukrainie²¹. Wreszcie Grabianka był jednak jedynym Polakiem w Komisji, który za swoją pracę otrzymał order²². Bobrowski kpi z Grabianki, pisząc: „musiał się starać, bowiem w owej porze za pracę w kwestii włościańskiej orderów zgoła nie dawano”, jednocześnie pamiętnikarz tłumaczy się, że „nie czynię bynajmniej żadnej insynuacji o skorumpowaniu naszego eksperta orderem, ku czemu nawet nie było zgoła pobudki, lecz jedynie przytaczam fakt dla scharakteryzowania lekkomyślności i próżności człowieka, które mu zapomnieć pozwoliły o tym, co w narzuconej własnej społeczności pozycji winien był i samej społeczności...”

---

w których mogliśmy grzeszyć przez niemożność objęcia ich, na miejscu mogą być daleko lepiej i jaśniej rozsądzone. Ale złą stroną jest, że zapewnić nie możemy, z kogo mianowicie składać się będzie ta miejscowa władza: czy sędzia pokoju i kto nim będzie? czy też jakaś jurysdykcja?...”; zob. *ibidem*, s. 117.

²⁰ BJ, sygn. 5985, A. Grabianka, *Statističeskie svedeniâ o poměšičih' iměniâh' kievskoj, podol'skoj i volynskoj gubernii...*, St. Petersburg' 1860, rkps, k. 231.

²¹ BJ, sygn. 5986, *Otdel'nye mneniâ po administr[ativnym] i hozâjstvennyh dokladah, a także polnoj kodifikacionnyj trud o pozemel'nom ustrojstve v Kievskom General Gubernatorstve. Sostavil člen Redakcion[noj] Kom[isji] Andrej Grabianka*, rkps; wg Antoniego J. Rollego (A.J. Rolle, *Wspomnienie...*, s. 6) opracowanie to ukazało się drukiem Komisji („zawarte w nim są zdanie ś.p. Andrzeja Grabianki, te mianowicie, które różniły się od poglądów większości członków, a dotyczyły kwestii administracyjnych ogólnych i kwestii miejscowych ekonomicznych, nie tylko trzech poszczególnych guberni, ale także Litwy, Żmudzi, Inflant i Małorusi, oraz innych prowincji cesarstwa”), ale nie udało mi się go odszukać.

²² „Medal' v pamât osvobożdeniâ krest'ân 1861”.

W sumie oceny Bobrowskiego nie do końca są wsparte na konkretnych faktach z życia Grabianki, więcej tu mamy przypuszczeń, pogłosek, ogólników, czy wręcz pomówień i oszczerstw, niż ścisłych informacji, dających podstawę do tak negatywnej charakterystyki. W epoce poprzedzającej kolejne powstanie Grabianka miał już wyrobione poglądy na temat przeszłości kraju i gotowe recepty na rozwiązywanie narodowych problemów. Uważał, że „naród, który miał wielką i świetną historię, gdy istnieć przestaje w politycznym względzie, przyczyn upadku szukać w jego wewnętrznym bycie należy. Zwątłona wiara, zanik obyczajów, zamiłowanie obczyzny a pogarda tego co własne – oto są zwykle główne przyczyny śmierci politycznej. One przejadają, niszczą siły żywotne narodu, nastaje rozprężenie, każdy rządzi się fantazją, egoistycznym spoglądem, o zjednoczeniu nikt nie myśli, bo zjednoczenie się jest tylko skutkiem wiary. Naród rozdarty na tyle części, ile jest indywidualów prawie – upaść koniecznie musi. Taki był stan opłakany Polski, gdy z tej wewnętrznej niemocy ościenne państwa po raz pierwszy skorzystały”. Grabianka nie lepiej oceniał sytuację Polaków w XIX w. Za „płonne w swych skutkach” widział usiłowania zdobycia poparcia dla sprawy polskiej ze strony obcych państw, a powstanie listopadowe tylko na krótko „zbudziło Polskę z letargu”. Wpływ emigracji polistopadowej na kraj postrzegał jako „gorączkowy, a więc niepraktyczny”, szczególnie, że na ziemiach polskich zapanowała po 1830 r. „apatia, oddanie się materialnym uciechom życia, stowarzyszenia rozpustne, nałogi, nadużycia i gdzieniegdzie tylko promyk umysłowości”. Do tych promyków Grabianka zaliczył ludzi, którzy podjęli się pracy na polu kultury, jak np. na Ukrainie Michał Grabowski, Henryk Rzewuski, Ignacy Hołowiński, Józef Przecławski – „nie mogąc walczyć, by zabić wroga – walczyli, by podnieść wroga. Podnieść bowiem wroga było to zapewnić sobie wpływ i przewagę, a z nią zapewnić istnienie tych drogich części narodowości, które poza obrębem politycznej niezależności egzystencji mogłyby jeszcze przy życiu nasz naród

utrzymać”. Grabianka nie ukrywał, że i ta droga okazała się błędna, bo postawa „rządu” nie uległa zmianie – „praktyka i zbliżenie się do Rosjan przekonały tylko, że naród ten pierwszej został zepsuty nim dojrzał”, a nie dostrzegał też większego wpływu działalności kulturalnej na społeczeństwo polskie²³. Poglądy Grabianki nie były może oryginalne, ale są ważnym świadectwem nastrojów panujących w środowisku polskim na Ukrainie u progu nowego powstania.

W tym czasie Grabianka nie pozostał bierny. W 1862 r. znów go widzimy agitującego na rzecz przygotowywanego adresu szlachty guberni podolskiej do cesarza w 1862 r. „Sama zaś treść tego dokumentu była wcale niewinną, a punkt ciężkości jego leżał w prośbie o połączenie administracyjne naszej prowincji z Królestwem...”, ale odpowiedzią na niego caratu było uwięzienie wszystkich podolskich marszałków szlachty w Petersburgu²⁴. W 1863 r. Grabianka kontynuował działalność polityczną i był członkiem organizacji narodowej na Podolu, pełniąc funkcję „inspektora komunikacji”. Czy poniósł jakieś konsekwencję w związku ze swoją aktywnością w 1862 i 1863 r. – tego nie wiemy. W każdym razie brakuje informacji o pobycie Grabianki w więzieniu czy o innych represjach, jakie mogły na niego spaść za udział w ruchu narodowym w tym czasie²⁵.

Nie tylko działalność Grabianki na polu politycznym i społecznym budziła negatywne oceny współczesnych, ale również jego metody zarządzania rodzinnymi majątkami nie zyskały uznania. Znaczną część dziedzicznych dóbr stracił, mimo wielu procesów z wierzycielami²⁶. Miał jednak dobre stosunki z wsią,

---

²³ Cytaty zaczerpnięte z rękopisu Andrzeja Grabianki opublikowanego przez Michała Rollego: *In illo tempore...*, s. 108–111.

²⁴ T. Bobrowski, *op. cit.*, t. 2, s. 460–461; w tym fragmencie Bobrowski kopiuje dość wiernie wspomnienia Starorypińskiego, z których korzystał, pisząc *Pamiętnik mojego życia* (*op. cit.*, t. 2, s. 151).

²⁵ Z. Starorypiński, *op. cit.*, s. 115.

²⁶ Gielotyńce zostały najpierw sprzedane dr. Chałdyńskiemu, a już przed 1860 r. należały do nowych właścicieli – Nowackich; Krzemienna, której

po uwłaszczeniu chłopci powołali go na wójta, ale władze carskie nie zatwierdziły tego wyboru²⁷.

Andrzej Grabianka miał także rozliczne zainteresowania kulturalne. Pisał teksty literackie, np. opublikował pod pseudonimem Franciszka Tyszki tomik: *Tłoka na Rusi, czyli okrężne przerobione i zastosowane do Rusi, obrazek sceniczny* (Kamieniec Podolski 1860)²⁸. Podobno zostawił też pamiętniki. Przyjaźnił się z Michałem Grabowskim (1804–1863), znanym na Ukrainie krytykiem literackim i powieściopisarzem, postacią, która odegrała ważną rolę w życiu kulturalnym dawnych prowincji polskich. Grabowskiego z Grabianką łączyły nie tylko wspólne zainteresowania – choć nie zawsze jednakowe poglądy – ale też ten drugi wspierał materialnie pierwszego²⁹.

---

formalną dziedziczką była matka Andrzeja, wyszła z rąk rodziny w końcu XIX w., a Nowosiółki odziedziczył bratanek Andrzeja, Antoni, syn Kajetana, który także sprzedał je przed początkiem XX w.; zob. T. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 roku*, Warszawa 2008, s. 320, 324, 328; SGKP, t. 2, s. 553; biografię Grabianki Bobrowski (*op. cit.*, t. 2, s. 344) kończy w następujący sposób: „Dalsze dzieje Grabianki Andrzeja, niefortunnego eksperta naszego, jako spraw społecznych nie dotyczące, do opowiadania mego nie należą. Dla dopełnienia chyba wizerunku dodam, że walcząc jeszcze przez lat dwadzieścia po owej epoce z wierzycielami swymi, którzy się wreszcie śmierci matki jego a dożywotniczki resztek jego fortuny doczekali – w 1883 r. dobiegł kresu burzliwego, prędzej szkodliwego niż pożytecznego żywota...”

²⁷ A.J. Rolle, *Wspomnienie...*, s. 7.

²⁸ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 4, s. 585; *Słownik pseudonimów pisarzy polskich XV w.–1970 r.*, t. 3, red. E. Jankowski, Wrocław 1996, s. 374; A.J. Rolle, *Wspomnienie...*, s. 6; nie udało mi się odszukać w zbiorach polskich i zagranicznych tej książki Andrzeja Grabianki.

²⁹ Michał Grabowski w liście z 28 I 1860 r. pisał do Grabianki przebywającego wówczas w Petersburgu: „z przyjacielską otwartością przed Panem wyznaję, że jestem bardzo w tej chwili ścieśniony, a bodaj czy nie będę gorzej w lutym, bo zaledwie zdołam opędzić potrzeby kontraktowe, a nowy przychód rachować nie mogę, jak w kwietniu, kiedy się drugie krystalizacje cukru spieniężą. Jeżeli więc możesz Pan zaratować mnie w tej chwili, bardzo wdzięcznym będę, w końcu kwietnia ja znów odsłużyć się będę w stanie, a tym sposobem

W rodzinnym majątku zgromadził archiwum, z którego rękopisy udostępniał Józefowi Rollemu. Angażował się również w niesienie pomocy niezamożnej młodzieży uczącej się w kamienieckim gimnazjum³⁰. Pod koniec życia wrócił do spraw włościańskich i pracował nad sprostowaniem błędów, „które według jego zdania zawierała powieść p. Sołowiewa o kwestii włościańskiej”. Na ręce Rollego złożył też rękopis pracy pt. *Szkic sprawy włościańskiej na Podolu* – „rzecz sumienie i ze znajomością traktowana, uważamy za obowiązek, w stosownym czasie, zrobić z tego spadku literackiego użytek”³¹.

Jeszcze będąc studentem, Grabianka ożenił się ze Stefanią Proskurką, z którą jednak żył tylko dwa lata. Po rozwodzie Stefania wyszła za mąż za starszego brata Andrzeja, Stanisława, wspomnianego już wyżej, uczestnika spisku Szymona Konarskiego w 1838 r., początkowo skazanego na karę śmierci w 1839 r., ostatecznie zamienioną na zesłanie do guberni ołonieckiej³².

---

dopomagalibyśmy sobie wzajemnie”; zob. M. Rolle, *In illo tempore...*, s. 114. Listy Grabowskiego do Grabianki zostały po raz pierwszy ogłoszone drukiem w 1884 r. w „Kronice Rodzinnej” (*Z teki autografów Dr. Antoniego J. Listy Michała Grabowskiego do Andrzeja Grabianki*, „Kronika Rodzinna” 1884, s. 358–362, 390–392) Warto tu wspomnieć, że Grabowski nie był entuzjastą przygotowywanej reformy włościańskiej, w której widział zbliżającą się rewolucję: „Od samego początku sprawy miałem o niej to samo zdanie, w którym wypadki dotąd zasze, tylko mnie gruntuja. To nie reforma, to rewolucja! [...] Wykonawcami tej rewolucji [...] są biurokraci, siłą ich lud. Przeciw komu? Na czyją szkodę spełnił się [ten] fakt? Przeciwno nam”; *ibidem*, s. 115.

³⁰ T. Epsztein, *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.*, Warszawa 2005, s. 56, 85, 147, 411; Dr A.J. Rolle, *Wybór pism...*, t. 2: *Gawędy historyczne*, Kraków 1966, s. 277, 298.

³¹ A.J. Rolle, *Wspomnienie...*, s. 6. Nie można wykluczyć, że przy tej okazji Grabianka przekazał (lub wypożyczył) Rollemu rękopisy swoich opracowań z czasów reformy włościańskiej, o czym piszę dalej.

³² Już po powtórnym ślubie Stefanii, Andrzej „namiętnością czy próżnością wiedziony, chciał ją odkochać i ze Stanisławem poróżnił się”; zob. Z. Sta-

Andrzej Grabianka zmarł 3 XII 1883 r. w Kamieńcu Podolskim, w którym zamieszkiwał przez znaczną część życia.

Statystyka Andrzeja Grabianki

Statystyka Andrzeja Grabianki³³ związana jest bezpośrednio z przygotowaniem do reformy włościańskiej w Rosji w 1861 r. Porażka Cesarstwa w wojnie krymskiej i wstąpienie na tron Aleksandra II otworzyło drogę do przeprowadzenia koniecznych zmian na wsi. Już 30 III (11 IV) 1856 r. Aleksander II na spotkaniu z marszałkami szlachty w Moskwie zapowiedział potrzebę naprawy stosunków włościańskich w Rosji, ale dopiero 3 I 1857 r. (s.s.) odbyło się pierwsze posiedzenie Tajnego Komitetu, który miał się zająć opracowywaniem projektu przyszłej reformy, a jego prace postępowały wolno. Tymczasem ziemianie z guberni litewsko-białoruskich wnieśli do cesarza za pośrednictwem generał-gubernatora wileńskiego Włodzimierza Nazimowa prośbę o zniesienia poddaństwa³⁴. Inicjatywa ta uruchomiła dalsze decyzje administracji carskiej, a także oddolny ruch na rzecz zmian stosunków pańszczyźnianych. 20 XI (2 XII) 1857 r. wydano reskrypt o przystąpieniu do prac przygotowawczych nad reformą, zapowiadając nie tylko zniesienie poddaństwa, ale również zostawienie użytko-

---

rorypiński, *Wspomnienia z różnych lat przepisane dzieciom*, w: Z. Starorypiński, K. Borowski, *Między Kamieńcem i Archangielskiem*, oprac. S. Kieniewicz, Warszawa 1986, s. 76.

³³ BJ, sygn. 5985, A. Grabianka, *Statističeskie sweděniä o poměšičih' iměniäh' kiewskoj, podol'skoj i volynskoj gubernii...*, St. Petersburg' 1860, rkps.

³⁴ Jeszcze nim to nastąpiło, marszałkowie szlachty z Litwy i Białorusi: Aleksander Domejko (wileński), Józef Dowgird (kowieński), Kalikst Orzeszko (grodzieński), Ludwik Słotwiński (miński) i ks. Stefan Lubomirski (mohylewski), obecni podczas uroczystości koronacyjnych w Moskwie, opowiedzieli się na specjalnej konferencji za reformą stosunków włościańskich; zob. B. Zaleski, *Zniesienie poddaństwa na Litwie*, Paryż 1868, s. 25.

wanych gruntów w rękach chłopów i możliwość wykupywania przez nich posiadanych zagrod. Tajny Komitet został przemianowany w Główny Komitet do Spraw Włościańskich (8 I 1858 r. s.s.). Szlachta z ziem ukraińskich, zebrana na kontraktach kijowskich w styczniu 1858 r., również wystąpiła z wnioskiem do tronu o pozwolenia zajęcia się „polepszeniem bytu włościan”. Już 9 III 1858 r. cesarski reskrypt do generał-gubernatora kijowskiego upoważniał szlachtę guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej do podjęcia prac nad reformą. W maju odbyły się wybory do poszczególnych komitetów gubernialnych, a 24 VI 1858 r. rozpoczęły one swoją działalność. Do komitetów weszli głównie przedstawiciele miejscowego ziemianstwa, w tym liczna reprezentacja urzędujących lub byłych marszałków szlachty oraz innych wyższych urzędników samorządu szlacheckiego. Każdy z komitetów przygotowywał własny projekt ułożenia stosunków włościańskich. W celu koordynacji tych prac 19 IV 1859 r. w Kijowie powołano do życia Komisję do spraw włościańskich dla trzech guberni (kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej), jej przewodniczącym został Oktawian Jaroszyński, dotychczasowy prezes komitetu kijowskiego. Do Komisji wybrano także przedstawicieli ze wszystkich trzech komitetów gubernialnych³⁵. W Komisji powstał ostateczny projekt reformy włościańskiej, który został przedstawiony Najwyższej Komisji Redakcyjnej (powstałej 4 III 1859 r.) w październiku 1859 r. Komisja Redakcyjna składająca się z przedstawicieli szlachty całej Rosji, również w charakterze ekspertów pracowali Polacy z guberni zachodnich, z ziem ukraińskich był Oktawian Jaroszyński i Andrzej Grabianka. Różnice poglądów członków Komisji nie przeszkodziły w „wykonaniu pracy bez mała tytanicznej, w pierwszym okresie swojej działalności, od marca do listopada [1859 r.], Komisja przeanalizowała 21 projektów legislacyjnych poszczególnych komitetów włościańskich

---

³⁵ T. Bobrowski, *op. cit.*, t. 2, s. 99–105, 268–269; Z. Kotiużyński, *Pamiętniki*, Kraków 1911, s. 55–56.

i aż ok. 400 innych propozycji” reform nadesłanych przez osoby prywatne³⁶. W sumie jednak propozycje zgłaszane przez ziemiaństwo zachodnich guberni Rosji nie miały większego wpływu na brzmienie ukazu carskiego z 19 II 1861 r., w którym przyjęto głównie rozwiązania proponowane przez wielką własność guberni centralnych i elit związanych z dworem.

Jednak dyskusje prowadzone w związku z przygotowaniem do reformy miały dodatnie znaczenie na utrwalenie się przekonania wśród ziemian o konieczności wprowadzenia bardziej radykalnych zmian na wsi. Trzeba pamiętać, że na początku spora część przedstawicieli ziemiaństwa nie chciała słyszeć o uwłaszczeniu chłopów, a jedynie dopuszczała zamianę pańszczyzny na czynsz. Ale też nie brakowało zwolenników utrzymania pańszczyzny, a jedyne ustępstwo widziano w likwidacji poddaństwa. W ciągu kilku lat trwania przygotowań przybyło zwolenników całkowitego zniesienia pańszczyzny i wykupu przez chłopów gruntów oraz zagród. Drobną, ale bardzo wartościową pamiątką po pracach nad reformą włościańską na Ukrainie jest *Statystyka*. Sporządzono ją jako niezbędne narzędzie do przygotowania projektu reformy dla trzech guberni ukraińskich: kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej. Musiała zawierać podstawowe informacje pozwalające na określenie liczby i charakteru poddanych (chłopów) i powierzchni gruntów pozostających w użytkowaniu dworu i wsi. Dane te umożliwiały ustalenie wielkości planowanego nadziału ziemi w poszczególnych gospodarstwach. Dla różnych kategorii chłopów przewidziano działki o różnej powierzchni. Chłopi dysponujący własnym sprzężajem byli w sytuacji uprzywilejowanej. Ale przydział ziemi uzależniony był także od struktury użytków w danym gospodarstwie i charakteru gleby.

---

³⁶ D. Szpopier, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 208; B. Zaleski, *op. cit.*, s. 48.

Niestety, zestawienie Andrzeja Grabianki nie zostało sporządzone dla wszystkich guberni na jednakowym formularzu, przez co dla poszczególnych guberni posiadamy różne komplety danych. A w niektórych przypadkach występują dyferencje w ramach jednego powiatu, dlatego proste sumowanie danych nie zawsze jest możliwe. Na szczęście zasadnicze informacje występują we wszystkich tabelach: nazwa majątku, nazwisko właściciela, liczba „dusz”, ogólny obszar majątku i nadział ziemi dla chłopów (dwie kategorie) (zob. tab. 1).

Tabela 1. Wykaz danych występujących w tabelach *Statystyki Grabianki*

Rodzaj danych (zawartość poszczególnych rubryk)	Gubernia kijowska	Gubernia podolska	Gubernia wołyńska
Liczba kolejna majątku	+	+	+
Nazwa majątku (rodzaj i nazwa miejscowości)	+	+	+
Nazwisko właściciela	+	+	+
Liczba chłopów („dusz rewizyjnych”) (mężczyźni)	+	+	+
Liczba chłopów posiadających sprzężaj	+	+	
Liczba chłopów „pieszych” („półsprzężajnych”) ³⁷	+	+	
Liczba chłopów-ogrodników	+	+	

³⁷ W części powiatów nie występują chłopci „piesi” tylko „półsprzężajni” i odwrotnie, podobny problem występuje w nazewnictwie rubryk dotyczących nadziału ziemi (zob.). Mimo różnicy między tymi kategoriami rolników przeważnie odrabiali oni podobną ilość pańszczyzny i użytkowali grunty o zbliżonym areale, dlatego w statystyce „włościańskiej” mogli być traktowani jako jedna grupa. Zob. podrozdz. *Wielka własność ziemska na Ukrainie w 1860 r.*

Liczba chłopów-biedaków	+	+	
Ogólny obszar ziemi	+	+	+
Obszar ziemi przypadający na jednego gospodarza („duszę”)		+	
Obszar ziemi pod zagrodami chłopów		+	
Ziemia uprawna i łąki w użytkowaniu chłopów	+ ³⁸	+	
Obszar ziemi uprawnej i łąk w użytkowaniu chłopów przypadający na jednego gospodarza		+	
Nadział ziemi (ziemia uprawna i łąki) dla chłopów posiadających sprzężaj	+	+	+
Nadział ziemi (ziemia uprawna i łąki) dla chłopów „pieszych” („półsprzężajnych”)	+	+	+
Uwagi	+	+	+

Źródło: Grabianka.

Nie wiemy, w jakim momencie *Statystyka* zaczęła powstawać, ale możemy przypuszczać, że materiały do niej mogły już gromadzić komitety gubernialne. Zasadnicza część wykazu mogła być opracowana dopiero w drugiej połowie 1859 r. Andrzej Grabianka w styczniu 1860 r. w liście do Zygmunta Starorypińskiego pisze o wykorzystywanych przez siebie „tablicach statystycznych trzech prowincji naszych” z informacjami o nadziale dla różnych kategorii chłopów³⁹. Owe „tablice” były pewnie wstępną lub już ostateczną formą jego opracowania.

³⁸ Z. Starorypiński, *Wspomnienia...*, s. 111.

³⁹ Tylko dla powiatu skwirskiego obszar ziemi uprawnej w użytkowaniu chłopów.

Grabianka nie sporządził *Statystyki* osobiście. Rękopis został wykonany przez kilka osób. Dzieląc je na poszczególne litery alfabetu, można wyodrębnić autorów, którzy wypełnili tabele dla wybranych powiatów: **A** (powiaty: kijowski – K, berdyczowski – K, wasylkowski – K, zwinogródzki – K, taraszczański – K, humański – K, kaniowski – K, czechryński – K, czerkaski – K); **B** (powiat skwirski – K); **C** (powiaty: radomyski – K, lipowiecki – K); **D** (powiaty: kamieniecki – P, bałcki – P, hajsyński – P, latyczowski – P, lityński – P, winnicki – P, płoskirowski – P, uszycki – P); **E** (powiaty: mohyłowski – P, jam-polski – P); **F** (powiat olgopolski – P); **G** (powiaty: braclawski – P, żytomierski – W, starokonstantynowski – W, zasławski – W, dubieński – W, ostrogiński – W, kowelski – W, rówieński – W, łucki – W, zwiahelski (nowogródzko-wołyński) – W, krzemieniecki – W); **H** (powiat owrucki – W); **I** (powiat włodzimierski – W). Dla guberni kijowskiej było 3 autorów, dla podolskiej – 4, dla wołyńskiej – 3. Tylko jeden autor (**G**) pracował jednocześnie nad spisami powiatów leżących w więcej niż jednej guberni (podolskiej i wołyńskiej). Najwięcej powiatów opracował autor **G** (11), następnie **A** (9) i **D** (8). Opisani wyżej – w większości anonimowi autorzy – mogli być niższymi urzędnikami Komisji, a raczej pracowali w komisjach gubernialnych, z których dostarczono gotowe już tabele. Spisy dla poszczególnych powiatów wykonano przeważnie bardzo starannie, bez poprawek, czyli traktowano te dokumenty jako czystopisy. Od tej normy odbiega wyłącznie wykaz dla powiatu skwirskiego (**B**), który napisano dość niestarannie, z wieloma poprawkami i przekreśleniami. Nie ma raczej wątpliwości, że autorem tej tabeli był sam Grabianka. Również Andrzej Grabianka dokonał opisu karty tytułowej *Statystyki*:

„Печатать в Сенатской Типографии экземплярей тридцать шесть. Члень Редакционной Комиссии Андрей Грабянка.

Статистическое сведение о помещичьих имениях Киевской Подольской и Волынской губернии составленные изъ имевшихъ въ Редакционныхъ Комиссияхъ ведомостей

членомъ Редакционныхъ Комиссий отъ Югозападного края Андреемъ Грабянкою, сентября 5 дня 1860 г., С. Петербургъ”.

Także jego ręką zostały zrobione drobne inskrypcje w różnych dokumentu, np. na odręcznym szkicu mapy guberni wołyńskiej (k. 230), na formularzu w powiatu kamienieckiego wpisał brakujące nazwisko (i imię) w pozycji 77 (k. 60): „Kajetan Grabianka”, a także dwa dodatkowe majątki na k. 64–65. Nie dziwi nas, że Grabianka opisywał gotowy rękopis przeznaczony dla Komisji lub do druku (?), ale zagadką pozostaje tabela dla powiatu skwirskiego. Nie wiemy, czy sam przygotowywał wszystkie tabele, a potem dawał je do przepisania, czy też otrzymywał gotowe rękopisy z poszczególnych powiatów i guberni? Wydaje się raczej, że bardziej prawdopodobne jest drugie rozwiązanie, a zestawienie dla powiatu skwirskiego należy potraktować jako odosobniony przypadek. Może w ogóle nie dostarczono mu spisu z tego powiatu, dlatego musiał go sam sporządzić, lub został on wykonany, ale według innego wzoru i nie pasował do pozostałych tabeli.

Po śmierci Grabianki rękopis *Statystyki* przeszedł w ręce spadkobierców autora, którzy ofiarowali go w 1894 r. Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, gdzie został zapisany w katalogu nabytków (*Liber benefactorum*) za lata 1894–1896 pod sygnaturą 5985. Równocześnie i z tego samego źródła BJ otrzymała opisany wyżej komplet opracowań i komentarzy Grabianki dotyczących reformy włościańskiej (sygn. 5986). Nie można wykluczyć, że oba manuskrypty po śmierci Grabianki, lub jeszcze wcześniej, były w rękach Józefa Rollego i dopiero w związku z jego śmiercią (9 I 1894 r.) trafiły do Krakowa.

Rękopis *Statystyka* jest poszytem, zawierającym 234 karty, w tym karty: 2, 24, 25, 57, 80, 107, 108, 132, 154, 203, 232–234 są niezapisane. Na karcie 230 jest narysowany odrys mapy guberni wołyńskiej, mapy sporządzonej przez Kazimierza Chońskiego, członka komitetu guberni wołyńskiej. Na mapie zaznaczono granice powiatów (miasta powiatowe) oraz linie podziału różnych kategorii gruntów występujących w guberni. Nie wiemy

dłaczego Grabianka umieścił wspomniany szkic w swoim opracowaniu, pracę Chońskiego ocenił bowiem negatywnie, gdyż „prędzej jest tablicą patologiczną niżeli ekonomiczno-statystyczną, wiele może poszkodzić, jeżeli się nie uda obalić ten system analizy chemicznej gruntu, bez uwagi na inne miejscowe okoliczności, które cenę ziemi podnoszą lub zaniżają”⁴⁰.

Wielka własność ziemska na Ukrainie w 1860 r.

Przystępując do wykorzystania *Statystyki* Andrzeja Grabianki, nie możemy pominąć pytań o źródła, na jakich powstała i o jej wiarygodność. W samym rękopisie nie mamy żadnych odwołań do dokumentacji wykorzystanej przy opracowaniu tabel. Porównując jednak informacje występujące w spisie z innymi materiałami archiwalnymi, możemy sądzić, że autor musiał mieć dostęp do urzędowych danych zebranych przy pomocy jednolitych formularzy dla poszczególnych guberni. Tego typu ankiety zbierano już na Ukrainie w związku z reformą inwentarzową⁴¹. Podczas przygotowań do reformy włościańskiej opracowano również specjalne kwestionariusze spisowe o rozbudowanej strukturze, ale nie wiemy, czy były one we wszystkich guberniach wykorzystywane przed ogłoszeniem reformy dla Ukrainy. W guberni kijowskiej rozesłano specjalną ankietę w 1858 r. i zawierała ona szczegółowy zestaw pytań: nazwa i położenie majątku, imiona i nazwiska właścicieli, liczba chłopów (z podziałem na grupy); powierzchnia

---

⁴⁰ *Ibidem*, s. 76; dodatkowo na samej mapie napisał, że jest „bez zasad i dostatecznej znajomości zrobiona” (k. 230); zupełnie inne zdanie o mapie Chońskiego miał Tadeusz Bobrowski (*op. cit.*, t. 2, s. 352), wg niego Choński „z zadania wcale dobrze i dokładnie się wywiązał, regiony trafnie wskazał i odgraniczył”.

⁴¹ Zawierała ona informacje na temat: liczby „dusz”, kategorii chłopów, obszaru i użytkowania ziemi; zob. BNU VI, j. 300, s. 11–13.

ziemi z podziałem na różne kategorie (ziemia uprawna, łąki, lasy, zabudowania, nieużytki); cena ziemi; uzyskiwane zbiory; powinności i wartość pracy chłopów itd.⁴² W podobnym czasie (1858–1859) marszałkowie szlachty zbierali również dane o majątkach w guberni podolskiej w oparciu o zbliżony, ale nieco mniej dokładny kwestionariusz: nazwa majątku, właściciel, liczba chłopów, podział ziemi na różne kategorie, wysokość zbiorów, budynki, dochody itd. Obszerna kolekcja takich opisów dóbr leżących w różnych powiatach Podola zachowała się w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Kijowie. Porównując dane znajdujące się w *Statystyce* i w wybranych losowo opisach podolskich, widzimy, że liczba chłopów w obu źródłach była przeważnie identyczna, niewielkie natomiast różnice dotyczą ogólnej powierzchni majątków (zob. tab. 2).

Czyli Grabianka raczej nie mógł wykorzystywać podanych opisów, lecz miał do dyspozycji jeszcze inny materiał⁴³. W kwestii liczebności chłopów pańszczyźnianych obie dokumentacje nie różniły się, gdyż generalnie opierały się na tej samej rewizji 10 z 1858 r.⁴⁴ Dlaczego wystąpiły dyferencje dotyczące obszaru

---

⁴² W Archiwum Żółkiewskich w Bibliotece Narodowej w Kijowie zachowała się ankieta dla majątku Wiktorówka (pow. lipowiecki). Porównując informacje w niej zawarte ze *Statystyką* Grabianki, nie ma żadnej wątpliwości, że autorzy *Statystyki* musieli mieć dostęp do danych z tej lub podobnej ankiety; por. BNU XXIV, j. 2291, s. 2–8. Zbliżony formularz ankiety w: BJ, sygn. 5986, Otdel'nye mneniâ po administr[ativnym] i hozâjstvennyh dokladah, a takżę polnoj kodifikacionnyj trud o pozemel'nom ustrojstve v Kievskom General Gubernatorstve. Sostavil člen Redakcion[noj] Kom[isiji] Andrej Grabianka, rkps, k. 222–225.

⁴³ Przemawia za tym jeszcze jeden szczegół – w niektórych opisach znajdujemy obok ogólnej liczby „dusz” podział na poszczególne kategorie chłopów (zob. dalej). Porównując te zestawienia z liczbami podanymi przez Grabiankę, również dostrzegamy istotne różnice; por. BNU VI, 3490, 3496.

⁴⁴ W części ankiet zachowanych w BNU pojawia się informacja, że liczbę chłopów („dusz męskich”) podano na podstawie 10 rewizji, w niektórych dokumentach dodatkowo umieszczono dla porównania dane z rewizji wcześniejszej – 9 (1850 r.), np. BNU VI, 3475, 3481, 3496, 3502.

Tabela 2. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w wybranych majątkach w guberni podolskiej (1858–1860)

L.p.	Nazwa majątku	Powiat	Liczba „dusz” wg BNU VI	Liczba „dusz” wg Grabianki	Ogólna powierzchnia wg BNU VI	Ogólna powierzchnia wg Grabianki	Źródło
1.	Andrze-jówka	jampolski	70	70	b.d.	330	BNU VI 3461; Grabianka, 2966
2.	Bałamu-tówka	płoskirow-ski	343	343	1559 dz. 504 s.	1559 dz. 504 s.	BNU VI 3445; Grabianka, 3706
3.	Biała	kamie-niecki	61	61	321 dz. 45 s.	321 dz. 45 s.	BNU VI 3422; Grabianka, 2007
4.	Dereszowa	uszycki	197	197	1180 dz. 368 s.	1292 dz. 1571 s.	BNU VI 3452; Grabianka, 3884
5.	Deserówka	lityński	226	245	1012 dz. 248	1001 dz. 1604 s.	BNU VI 3428; Grabianka, 3046
6.	Eliaszówka	lityński	422	415	1715 dz. 912 s.	1708 dz. 1423 s.	BNU VI 3428; Grabianka, 3058
7.	Felsztyn i Naftu-łówka	płoskirow-ski	325+91	416	1657 dz. 1765 s. + 501 dz. 501 s.	2158 dz. 2266 s.	BNU VI 3481 i 3475; Grabianka, 3716

8.	Kazimirek	płoskirow- ski	233	232	1073 dz. 1307 s.	1073 dz. 2307 s.	BNU VI 3445; Grabianka, 3705
9.	Kozłów	mohylow- ski	78	82	320 dz. 55 s.	b.d.	BNU VI 3431; Grabianka, 2476
10.	Krasno- stawce	kamie- niecki	199	199	692 dz. 154 s.	692 dz. 1035 s.	BNU VI 3507; Grabianka, 2161
11.	Krzywosze- ińce i Aleksan- drówka	winnicki	521	521	2623 dz. 160 s.	2683 dz. 1176 s.	BNU VI 3458; Grabianka, 3515
12.	Kuryłowce Murowane	uszycki	715	715	3219 dz. 2126 s.	3295 dz. 2140 s.	BNU VI 3452; Grabianka, 3813
13.	Niwerka	kamie- niecki	148	148	882 dz. 2241 s.	837 dz. 1655 s.	BNU VI 3466; Grabianka, 2092
14.	Pasynki	jampolski	61	61	763 dz. 1776 s.	728 dz. 976 s.	BNU VI 3478; Grabianka, 3795
15.	Perekoryńce	uszycki	167	167	1184 dz. 1924 s.	1216 dz. 131 s.	BNU VI 3452; Grabianka, 3891
16.	Piława	lityński	375	389	1932 dz. 1393 s.	1932 dz. 673 s.	BNU VI 3428; Grabianka, 3122

17.	Popowa	uszycki	269	269	926 dz. 878 s.	960 dz. 1551 s.	BNU VI 3452; Grabianka, 3795
18.	Sainka	jampolski	495	495	2316 dz. 410 s.	2250 dz. 1890 s.	BNU VI 3502; Grabianka, 2961
19.	Skazińce	uszycki	393	393	2294 dz. 1575 s.	2328 dz. 1348 s.	BNU VI 3452; Grabianka, 3894
20.	Sokorotia- żyńce	braclawski	429	429	2282 dz. 1175	2282 dz. 1256 s.	BNU VI 3496; Grabianka, 3328
21.	Teremce	uszycki	19	19	b.d.	b.d.	BNU VI 3434; Grabianka, 3865
22.	Werbka Drewniana	płoskirow- ski	104	104	610 dz. 2292 s.	609 dz. 493 s.	BNU VI 3442; Grabianka, 3642

Źródło: BNU VI; Grabianka.

dóbr? Mogły mieć wiele przyczyn, np.: a) inny czas dokonania pomiaru powierzchni dóbr, b) inna metoda pomiaru i obliczeń, c) braki i błędy w pomiarach. Należy jednak podkreślić, że w większości wypadków różnice są niewielkie, nie mają istotnego wpływu na ocenę wielkości majątku.

Jeszcze więcej wątpliwości mamy w przypadku guberni wołyńskiej. Lakoniczny opis własności wołyńskich w *Statystyce* wskazuje, że źródło, z jakiego korzystał w tym wypadku autor musiało być bardzo ubogie w informacje. Nie wiemy, czy rozpisano tu oddzielną ankietę, czy Grabianka wykorzystał inne materiały zebrane przez marszałków szlachty. Nie udało się odszukać śladów dokumentacji dla Wołynia, do której mógł zaglądać autor *Statystyki*.

Problem z ustaleniem źródła informacji zawartych w *Statystyce* nie jest jedynym przy ocenie wiarygodności tego dokumentu. Równie istotną kwestią jest stan materiałów porównawczych. Zdecydowana większość znanych mi różnych spisów dóbr ziemskich z Ukrainy pochodzi z okresu nieco późniejszego. Opracowywano je już po 1861 r. w związku z ogłoszoną reformą włościańską lub ukazami wymierzonymi w polską wielką własność (od 1865 r.). Tymczasem dla epoki bezpośrednio poprzedzającej reformę włościańską poza spisem Grabianki jeszcze nie udało się odszukać podobnych materiałów obejmujących wszystkie trzy gubernie. Tylko dla guberni kijowskiej mamy opracowanie, które po części powieliła pod względem chronologicznymi i materiałowym *Statystykę*, ale nie daje tak szczegółowych informacji⁴⁵. Dysponujemy też pewną ilością źródeł o charakterze sumarycznym, ale w większości wypadków nie są one także kompletne dla całego terytorium. Tworzono je według różnych zasad i przeważnie nie wiemy,

---

⁴⁵ L.I. Pohilevič, *Skazaniâ o naceleennyh'městnostâh' Kievskoj Gubernii, ili staticičeskiâ, istoričeskiâ i cerkovnyâ zamětki o vsěh' derevnâh', selah' męstec'kah' i gorodah', v' predělah' gubernii nahodâših'sâ*, K'iev' 1864 (przedruk Bila Cerkva 2007).

w jaki sposób zbierano do nich dane⁴⁶. „Statystyki” z tego okresu podają często dla tych samych zagadnień i lat bardzo różne informacje⁴⁷. Należy też pamiętać, że *Statystyka* jest przekrojem powstałym w ciągu krótkiego czasu – kilku czy kilkunastu miesięcy, rejestrującym obraz o dużym stopniu aktualności. Ważna zaś część posiadanego materiału porównawczego pochodzi z okresu po ogłoszeniu reformy włościańskiej, przebiegającej na Ukrainie przez kilkanaście lat. Zbiorcze dane z lat 1861–1876 zebrano dopiero w 1877/1878 r. Nie trzeba tłumaczyć, że w ciągu tych kilkunastu lat stan własności ziemskiej uległ znacznym przekształceniom. Część osób uwzględnionych w *Statystyce*, w 1876 r. już nie żyła, a niektóre majątki zostały dawno rozparcelowane.

Biorąc pod uwagę te wszystkie zastrzeżenia, porównanie zawartości tabel Grabianki ze współczesnymi materiałami wymaga daleko posuniętej ostrożności i nie gwarantuje nam

---

⁴⁶ Uwagi te dotyczą wyłącznie źródeł o charakterze sumarycznym, których informacje można zestawiać i porównać ze *Statystyką* Grabianki.

⁴⁷ Nie tylko my odnosimy się z dużą ostrożnością do materiałów statystycznych z badanego okresu, zbliżone poglądy mieli o nich współcześni. Michał Grabowski w liście do Grabianki (Kijów, 13 II 1860 r.) twierdził, że „okropną będzie rzeczą, jeżeli »Statystyka« Żurawskiego ma służyć za osnowę jakichkolwiek urzędzeń naszego kraju. Do tej »Statystyki stosuje się *rien n'est plus menteur que les chiffres* [(franc.) nic nie jest bardziej fałszywe jak liczby – przyp. T.E.]; istotnie do rachunku wzięwszy podstawę fałszywą, wypadek musi być najfałszywszy. Statystyka nauka na pozór łatwa, upodobaniem jest głupców, którzy gonią za powagą. Funduklej [Iwan (1804–1880), wicegubernator wołyński, potem gubernator kijowski, autor opisu statystycznego guberni kijowskiej (Petersburg 1852) – przyp. T.E.], kiedy potrzebował ująć za rozumnego, napytał sobie Żurawskiego, dostarczał mu materiałów statystycznych za pomocą ziemskiej policji, a ten sumował to i rejestrował. Wiadomo jak policja zbiera wiadomości, w każdej ekonomii dostarcza ich największy jakiś niedołęga pisarek. U mnie np. na statystyczne pytania odpowiadał zawsze niejaki Szabrański, który w szkołach nie mógł nigdy rozróżnić tych dwóch pytań: wielu jest Bogów? wiele jest grzechów śmiertelnych?”; zob. M. Rolle, *In illo tempore...*, s. 116–117.

ostatecznej odpowiedzi, co do jakości badanego źródła, a raczej jest próbą przybliżonego szacunku.

Opracowanie Grabianki dostarcza nam dla wszystkich trzech guberni informacje na temat liczby chłopów („dusz”) wciągniętych do rejestrów spisowych („rewizyjnych”) i zamieszkałych w dobrach szlacheckich (przypisanych do danych dóbr). Rejestry spisowe chłopów były uzupełniane w Rosji co kilka lat, dlatego im dłuższy czas upływał od ostatniej „rewizji”, tym ich rzeczywista wartość informacyjna była mniejsza. Na podstawie liczby „dusz” wyceniano wartość majątku i obliczano należne podatki. Do „dusz rewizyjnych” nie zaliczano wszystkich chłopów żyjących w dobrach, ale tylko mężczyzn, przeważnie głowy rodzin. Kobiety, dzieci i pozostałe osoby żyjące pod jednym dachem z „duszami” nie były w tych rejestrach brane pod uwagę. Część „dusz rewizyjnych” miała gospodarstwa i użytkowała ziemię, inni posiadali wyłącznie ogrody lub tylko chałupy. Najbiedniejsi mieszkali kątem u bogatszych chłopów. Relacje między dworem a wsią u progu „wielkiej reformy” regulował niedawno wprowadzony ukaz o „inwentarzach” (29 XII 1848). Wszystkie „dusze”, zależnie od swojego statusu materialnego, były zobowiązane do określonej posługi lub opłat na rzecz folwarku. Najzamożniejszą grupą byli chłopci posiadający własny sprzężaj („sprzężajni” – *tâglye*), czyli zwierzęta pociągowe (woły). Ta kategoria dzieliła się na posiadaczy: jednego woła („półsprzężajnych” – *odinočnyh, polutâglyh*), jednej pary wołów (*parovyh*), dwóch par (*četvernyh*) i trzech par wołów (*plugovyh*). Biedniejszą kategorią chłopów byli „piesi” (*pešie*), którzy nie mieli własnych zwierząt pociągowych. Obie wymienione kategorie chłopów obrabiały pańszczyznę: „sprzężajną” lub „pieszą”. Pierwszą – gospodarstwa posiadające przynajmniej pełny sprzężaj (para wołów) odpracowywały w tygodniu 3 dni „męskie” (robotnik z zaprzęgiem i innymi narzędziami potrzebnymi do pracy) i 1 dzień „żeński” (robotnica); drugą – gospodarstwa posiadające niepełny sprzężaj – „półsprzężajne” lub „piesze”: 2 dni „męskie” (robotnik z narzędziami

potrzebnymi do pracy) i 1 dzień „żeński” (robotnica)⁴⁸. Oprócz tych podstawowych powinności były mniejsze, ściśle określone w ukazie, np. udział w żniwach. Gospodarz nie musiał osobiście wykonywać pracy, mógł posyłać do niej swoich domowników lub najemników. Obrabiający pańszczyznę mieli prawo do użytkowania określonej ilości ziemi, wykrojonej z gruntów dworskich, a w wolnym czasie mogli jeszcze wynajmować się za pieniądze do pracy na folwarku. Zamożni chłopci zatrudniali biedniejszych rolników, którzy za nich wykonywali różne prace w gospodarstwie, łącznie z powinnościami na rzecz dworu⁴⁹. W okresie poprzedzającym reformę włościańską średnio na 100 „dusz rewizyjnych” miało przypadać ok. 40–45 gospodarstw („numerów”), w tej liczbie było 8–9 „sprzężajnych” i 32–36 „pieszych”⁵⁰. *Statystyka* nie podaje informacji na temat liczby gospodarstw chłopskich, możemy natomiast ustalić dla guberni

---

⁴⁸ Warto zwrócić uwagę na pewne podobieństwa między grupą chłopów „półsprzężajnych” i „pieszych”. W *Statystyce* obie kategorie traktowano chwilami zamiennie. Dla części powiatów podano tylko kategorię „pieszych” (gub. podolska), a dla innych „półsprzężajnych” (gub. kijowska). Jednocześnie w kilku miejscach je rozdzielono, wskazując na ich odrębność (np. w majątkach Żura i Żurka w powiecie bałckim w rubryce dla chłopów „pieszych” zapisano: 90 „półsprzężajnych” i 24 „pieszych” (zob. k. 68–69); w innych miejscach „półsprzężajni” zostali umieszczeni w grupie chłopów posiadających sprzężaj (*ibidem*). Porównując zapisy *Statystyki* z innymi źródłami, widzimy niekiedy traktowanie grupy „półsprzężajnych” i „pieszych” jako jednej kategorii, np. w inwentarzu wsi Rohoźna (pow. braclawski) z połowy XIX w. czytamy wręcz: „пеших или полутяглых – 117” (zob. BNU VI, j. 300, s. 11); analogiczny zapis w inwentarzu wsi Karpowce (pow. płoskirowski), zob. BNU VI, j. 819, s. 1.

⁴⁹ *Высоčajше utverždennyâ 29-go dekabrà 1848 goda pravila dlâ upravleniâ imèniâmi, poutverždennym’ dlâ onyh’ inventarâm’ v’ Kievskom’ General’-Gubernatorstvê*, w: *Inventarnyâ položeniâ zapadnyh’ gubernij*, b.m.w. [1859], s. 191–211; BNU VI, j. 299.

⁵⁰ BJ, sygn. 5986, Otdel’nye mneniâ po administr[ativnym] i hozâjstvennyh dokladah, a także polnoj kodifikacionnyj trud o pozemel’nom ustrojstve v Kievskom General Gubernatorstve. Sostavil člen Redakcion[noj] Kom[isij] Andrej Grabianka, rkps, k. 112–113.

kijowskiej i podolskiej odsetek chłopów „sprzężajnych” i „pieszych” („półsprzężajnych”) (zob. tab. 3 i 4). Występowały na tym polu pewne różnice. Niektóre można bez trudu wytłumaczyć, inne niekoniecznie. Sytuacja w powiecie radomskim wydaje się oczywista, był to największy powiat na Kijowszczyźnie, bardzo zalesiony, z dużymi majątkami, dlatego nie dziwi liczba dziesięcin przypadająca na 1 chłopą, a jednocześnie liczna grupa posiadająca sprzężaj, gdyż bez niego trudno byłoby zagospodarować tamtejsze grunty. Zbliżone warunki, ale w mniejszym stopniu występowały w powiecie kijowskim. Nie do końca jest jasne, dlaczego na Podolu był znacznie wyższy odsetek gospodarstw „sprzężajnych” niż w guberni kijowskiej, może miał na to wpływ charakter gospodarki rolnej w powiatach podolskich, w większym stopniu nastawionej na uprawę zbóż. Ale przeczy temu sytuacja w południowej części Kijowszczyzny, gdzie – podobnie jak na Podolu – były dobre ziemie i intensywna uprawa zbóż. Nieznaczone tylko dysproporcje występują między obiema guberniami pod kątem odsetka chłopów „pieszych”. Również średnia liczba dziesięcin przypadająca na 1 chłopą na Podolu i Kijowszczyźnie była prawie identyczna. Już w guberni wołyńskiej sytuacja wyglądała inaczej, tam na 1 „duszę” męską przypadało prawie 11 dziesięcin. Niestety, nie wiemy, jakie występowały na Wołyniu relacje między liczbą chłopów posiadających sprzężaj i „pieszymi”, można podejrzewać, że sytuacja w północnej części guberni mogła przypominać warunki panujące w powiecie radomskim czy kijowskim, a w południowej być zbliżona do pozostałych powiatów guberni kijowskiej, a także Podola.

Tabela 3. Chłopi pańszczyźniani i powierzchnia ziemi w majątkach ziemian-
skich w guberni kijowskiej ok. 1860 r.

Lp.	Powiat	Chłopi („dusze rewizyjne”) w %	Chłopi posiadający sprzężaj w %	Chłopi „piesi” w %	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach przypadająca na 1 chłopca („duszę rewizyjną”) w dz.
1.	kijowski	100	11	21	8,5
2.	berdyczowski	100	6	21	6,5
3.	wasyłkowski	100	4	18	4,5
4.	zwinogródzki	100	4	24	5,2
5.	skwirski	100	7	20	6,5
6.	taraszczański	100	4	21	5,5
7.	humański	100	4	21	5,8
8.	radomyski	100	15	12	14,3
9.	lipowiecki	100	4	20	5,6
10.	kaniowski	100	5	22	4,7
11.	czehryński	100	3	30	5,6
12.	czerkaski	100	3	24	4,6
Razem		100	6	21	6,3

Źródło: Grabianka; obliczenia własne.

Tabela 4. Chłopi pańszczyźniani i powierzchnia ziemi w majątkach ziemian-
skich w guberni podolskiej ok. 1860 r.

Lp.	Powiat	Chłopi („dusze rewizyjne”) w %	Chłopi posiadający sprzężaj w %	Chłopi „piesi” w %	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach przypadająca na 1 chłopa („duszę rewizyjną”) w dz.
1.	kamieniecki	100	6	23	5,3
2.	bałcki	100	11	21	11,9
3.	hajsyński	100	8	19	5,1
4.	mohylowski	100	13	16	5,0
5.	łatyczowski	100	9	21	6,6
6.	jampolski	100	11	19	5,4
7.	lityński	100	11	17	6,2
8.	olgopolski	100	9	21	6,2
9.	braclawski	100	9	20	5,4
10.	winnicki	100	12	17	6,0
11.	płoskirowski	100	9	20	4,6
12.	uszycki	100	8	21	5,4
Razem		100	10	20	6,0

Źródło: Grabianka; obliczenia własne.

Pozostałe kategorie chłopów nie były zmuszone do stałej pańszczyzny. „Ogrodnicy” (*ogorodniki*)⁵¹ posiadali chałupy z kawałkiem gruntu (ogrodu). „Biedacy” (*bobyli*) (komornicy), to najniższa kategoria ludności wiejskiej, niemająca własnych domów, tylko korzystająca z pomieszczeń (komór) w chałupach innych chłopów. Ogrodnicy i komornicy za użytkowanie budyn-

⁵¹ W Królestwie Polskim nazywano taką kategorię chłopów: zagrodnikami.

ków i gruntów wykonywali określone prace na rzecz folwarku lub płacili dziedzicowi niewielki czynsz. Z obu tych ostatnich kategorii chłopów rekrutowali się robotnicy rolni (najemni) pracujący dla dworu, ale też dla zamożniejszych gospodarzy wiejskich.

Z punktu widzenia formalnego zagrody, ogrody i ziemia uprawna będące w użytkowaniu chłopów były częścią majątku ziemiańskiego. W świadomości jednak ludności miejscowej często te gospodarstwa traktowano jako odrębną całość, i jeżeli nie swoją własność, to przynajmniej wieczysty depozyt.

W zestawieniu Grabianki dla wszystkich majątków podano ogólną powierzchnię użytków i nieużytków, a tylko w niektórych powiatach umieszczono dodatkowo informacje o areale użytkowanym przez chłopów. Niekiedy też podano powierzchnię pastwisk i łąk, na których chłopci mogli wypasać swoje zwierzęta.

Tabela 5. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemskich na Ukrainie w okresie reformy włościańskiej (1861 r.)

Lp.	Gubernia	Liczba chłopów („dusz rewizyjnych”) wg Grabianki	Liczba chłopów („dusz”) uczestniczących w reformie, dane z 1877/1878 r. ⁵²	Ogólna powierzchnia całej ziemi w majątkach (w dz.) wg Grabianki	Ziemia folwarczna wydzielona dla chłopów (nadział w dz.), dane z 1877/1878 r.
1.	kijowska	536 347	546 048	3 368 619	1 426 758
2.	podolska	489 300	510 374	2 927 610	1 216 496
3.	wołyńska	411 382	419 358	4 491 018	1 639 700
Razem		1 437 029	1 475 780	10 787 247	4 282 954

Źródło: Grabianka; *Sbornik svědění po evropejskoj Rossii za god 1882*, St. Petersburg 1884, s. 6–7; obliczenia własne.

⁵² Nieco inne dane na temat liczby chłopów biorących udział w reformie włościańskiej na Ukrainie podał Jewgienij Kartawcow (E. Kartavcov, *Obrusenie*

W sumie jednak *Statystyka* nie może być źródłem informacji o zasięgu chłopskiego użytkowania ziemi na Ukrainie. Musimy tu odwołać się do innych materiałów, aby pokazać skutki reformy z 1861 r. Wiemy, że ostateczny kształt reformy nie tylko poważnie odbiegał od projektów wysuwanych przez ziemiaństwo, ale także jej realizacja w guberniach zachodnich była inna niż przewidywał w 1861 r. ustawodawca. W wyniku zmian wprowadzonych w 1863 r. na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej przyniosła ona miejscowym chłopom premię w postaci dodatkowych przydziałów ziemi, znacznie większych niż pierwotnie zakładano. Przyjmuje się, że do 1861 r. w trzech guberniach chłopci użytkowali tylko 3396,5 tys. dz., a według innego źródła jeszcze mniej: 2917,7 tys. dz. (zob. tab. 6).

Biorąc pod uwagę oba zestawienia z tabeli 3 (Komisji Redakcyjnej i Richtera), wzrost areału chłopskiego wynosił: w guberni kijowskiej od 21 do 33,1%, podolskiej – od 18 do 90,1% i wołyńskiej – od 15 do 35,9% (razem w trzech guberniach od 18 do 46,8%)⁵³. Wyjątkowa tu hojność administracji carskiej nie miała nic wspólnego z ideą polepszenia losu ukraińskiego chłopstwa, lecz służyła wyłącznie walce politycznej z żywiołem polskim. Dodatkowym uderzeniem w wielką własność zdominowaną przez Polaków była obniżka w trzech

---

zemlevladěniâ v ũgo-zapadnom kraě, Kiev 1877, s. 19). Wyróżnił on dwie grupy chłopów, pierwsza, mniejsza uzyskała ziemię na podstawie ukazu z 19 II 1861 r. – w gub. kijowskiej: 66 928 chłopów (otrzymało 135 808 dz. ziemi), podolskiej: 72 742 chłopów (142 183 dz.) i wołyńskiej: 10 802 chłopów (27 986 dz.), razem w trzech guberniach: 150 472 chłopów (305 977 dz.); druga zasadnicza grupa została objęta przepisami z 30 VII 1863 r. – w gub. kijowskiej: 479 582 chłopów (1 229 875 dz.), podolskiej: 434 237 chłopów (1 052 181 dz.) i wołyńskiej: 400 342 chłopów (1 590 181 dz.), razem w trzech guberniach: 1 314 161 chłopów (3 872 237 dz.).

⁵³ *Velikaâ reforma...*, t. 6, s. 96; tu również inny szacunek na temat wielkości nadziału chłopskiego po reformie – gub. kijowska: 1300,4 tys. dz., podolska: 1142,3 tys. dz., wołyńska: 1574,0 tys. dz., razem w trzech guberniach: 4016,6; *ibidem*, s. 96.

guberniach do 48% pierwotnej wyceny wykupu pokrywanego przez państwo⁵⁴.

Tabela 6. Ziemia użytkowana przez chłopów przed i po reformie włościańskiej (1861 r.) (w tys. dz.)

Lp.	Gubernia	Ziemia użytkowana przez chłopów do 1861 r. wg danych Komisji Redakcyjnej	Ziemia użytkowana przez chłopów do 1861 r. wg D.I. Richtera ⁵⁵	Ziemia folwarczna wydzielona dla chłopów (nadział), dane z 1877/1878 r.
1.	kijowska	1072,3	1071,1	1426,7
2.	podolska	639,6	960,4	1216,5
3.	wołyńska	1205,8	1365,0	1639,7
Razem		2917,7	3396,5	4282,9

Źródło: Grabianka; *Sbornik svědění po evropejskoj Rossii za god 1882*, St. Petersburg 1884, s. 6–7; *Velikaâ reforma. Russkoe obšestvo i krest'ânskiĭ vopros v prošlom i nastoâšem. Ūbilejnoe izdanie*, Moskva 1911, t. 6, s. 92, 96; obliczenia własne.

Podsumowując dane zebrane przez Grabiankę i porównując je ze statystyką reformy włościańskiej na Ukrainie, widzimy, że oba źródła podają bardzo zbliżoną liczbę „dusz”. Skąd to podobieństwo? Przypuszczalnie oba przekazy odwołują się do jednego źródła, którym była ostatnia rewizja ludności poddańczej sprzed wielkiej reformy, mająca miejsce w 1858 r.

Mniej optymistycznie wypada konfrontacja *Statystyki* z wcześniejszymi źródłami. Porównując liczbę gospodarstw

⁵⁴ W gub. kijowskiej wykup dziesięciny został obniżony z 2 rb. 73 kop. do 1 rb. 4 kop. (do 38,1% wartości wyjściowej), w podolskiej z 3 rb. 9 kop. do 1 rb. 40 kop. (do 45,3%) i w wołyńskiej z 1 rb. 96 kop. do 1 kop. 19 kop. (do 60,7%); zob. *Velikaâ reforma...*, t. 6, s. 113.

⁵⁵ Opracowanie D.I. Richtera o reformie włościańskiej w guberniach zachodnich zostało opublikowane w „*Věstnikê Finansov*” 1900, nr 39, cyt. za: *Velikaâ reforma...*, t. 6, s. 96.

posiadających sprzężaj i „pieszych” na Podolu, widzimy ogromne różnice między danymi zebranymi przez Grabiankę i zestawieniami skompletowanymi w związku z reformą inwentarską w 1848 r. (zob. tab. 7). Urzędowa publikacja zbierająca dokumenty o tej reformie podaje znacznie większą liczbę gospodarstw „sprzężajnych” niż widzimy u Grabianki, pomniejsza natomiast liczbę „pieszych”, w spisie z 1860 r. widzimy sytuację odwrotną. Takich dyferencji nie może uzasadniać upływ czasu, szczególnie, że podsumowanie dla obu grup nie wykazuje tak dużej różnicy: 134 409 chłopów ok. 1847 r., ok. 1860 r. – 144 061. Gdzie jest prawda, trudno w tej chwili powiedzieć. Trzeba jednak pamiętać, że za każdym gospodarzem mającym sprzężaj krył się określony areał ziemi (także wyższa powinność pańszczyźniana) – komu zależało na powiększeniu liczby łanów chłopskich?⁵⁶ Nie można wykluczyć, że cytowane źródło odwoływało się do danych sztucznie podnoszących liczbę zamożnych gospodarstw, aby jednocześnie wskazać na wyższe roszczenia względem wielkiej własności.

Oprócz chłopów zamieszkujących dobra prywatne była również mniejsza grupa objętych reformą włościańską z dóbr państwowych – w trzech guberniach takich chłopów („dusz”) było ok. 360 tys. (w guberni kijowskiej: 134 513, podolskiej: 126 426 i wołyńskiej: 544 406), którzy otrzymali ok. 1517,2 tys. dz. (w guberni kijowskiej: 518 687, podolskiej: 454 142 i wołyńskiej: 544 406). Dane te są istotne, gdyż w zestawieniach dotyczących statystyki rolnej przeważnie podawano ogólny obszar ziemi nadziałowej, bez zaznaczania części: „ziemiańskiej” i „państwowej”.

---

⁵⁶ Niestety, nie możemy porównać danych dla innych guberni, gdyż w podanym źródle brak zestawienia dla guberni kijowskiej, a dla wołyńskiej nie ma informacji u Grabianki.

Tabela 7. Liczba chłopów w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej w latach 1848–1860

Lp.	Powiat	Liczba chłopów posiadających sprzężaj (ok. 1860 r.)	Liczba gospodarstw posiadających sprzężaj (ok. 1848 r.)	Liczba chłopów „pieszych” (ok. 1860 r.)	Liczba gospodarstw „pieszych” (ok. 1848 r.)
1.	kamieniecki	2569	3906	9424	8325
2.	bałcki	4126	4838	7727	5185
3.	hajsyński	3709	4013	8801	6655
4.	mohylowski	5609	7173	6778	4552
5.	łatyczowski	1871	2465	4583	4350
6.	jampolski	5316	6729	8830	7694
7.	lityński	4105	5088	6339	5515
8.	olgopolski	4769	5843	11 243	7804
9.	braclawski	4009	3635	8768	6098
10.	winnicki	4533	4997	6458	5144
11.	płoskirowski	4103	5694	9565	8336
12.	uszycki	3015	4245	7811	6125
Razem		47 734	58 626	96 327	75 783

Źródło: Grabianka; *Vedomost' o sušestvuŭšem' krest'ânskom' nadele v' guberniah' Kievskoj, Podol'skoj i Volynskoj*, w: *Inventarnyâ položenîâ zapadnyh' gubernij*, b.m.w. [1859], s. 186–187; obliczenia własne.

Znając obszar działek wydzielonych dla chłopów w wyniku reformy włościańskiej w latach 1863–1877, możemy szacować, jaką część powierzchni ziemi w *Statystyce* Grabianki stanowiły „prywatne” grunty ziemiańskie⁵⁷ (zob. tab. 8).

⁵⁷ Po 1861 r. termin „prywatna ziemia” stosowano dla własności różnych grup społecznych, przede wszystkim dla ziemiaństwa (szlachty), ale także dla

Tabela 8. Ziemia folwarczna na Ukrainie po wydzieleniu gruntów chłopskich w latach 1860–1876 (w tys. dz.)

Lp.	Gubernia	Ziemia folwarczna po wydzieleniu gruntów chłopskich wg Grabianki ⁵⁸	Ziemia folwarczna wg danych z ok. 1865 r.	Ziemia folwarczna wg danych z 1877/1878 r.
1.	kijowska	1941,9	1821,0	2000,0
2.	podolska	1711,1	1685,0	1669,1
3.	wołyńska	2851,3	2967,0	2760,5
Razem		6504,3	6473,0	6429,6

Źródło: Grabianka; D. Beauvois, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, tłum. K. Rutkowski, Sejny 1996, s. 62; obliczenia własne.

Stopień zbieżności danych umieszczonych w tabeli 7 wydaje się wręcz podejrzany, ale nie mamy żadnych podstaw, aby kwestionować te zestawienia. Kolejny raz widać, że źródła informacji Grabianki musiały być podobne lub identyczne ze źródłami wykorzystywanymi przez administrację rosyjską. Nie musi to oznaczać, że owe źródła były do końca rzetelne. W jakim

kupców, mieszczan, jak również chłopów. Nie należy mieszać prywatnej własności chłopskiej, nabywanej na wolnym rynku od 1863 r., której obszar był jeszcze w latach 70. bardzo niewielki (w trzech guberniach – kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej – w 1877/1878 r.: 50,6 tys. dz., a już w 1911 r. – 1241,0 tys. dz.) z dominującą formą własności: ziemią nadziałową otrzymaną w wyniku reformy. Por. *Sbornik svěděníj po evropejskoj Rossii za god 1882*, S. Peterburg 1884, s. 6–7; *Sel'skoe chozajstvo Rossii v XX veke. Sbornik statistiko-ekonomičeskich svedenij za 1901–1922*, Moskwa 1923, s. 60–61.

⁵⁸ Jeżeli za bardziej wiarygodne weźmiemy obliczenia dotyczące wielkości nadziału chłopskiego podane przez Kartawcowa (*op. cit.*, s. 19), wówczas ogólny obszar ziemi folwarcznej po wydzieleniu gruntów chłopskich u Grabianki byłby nieco większy: w gub. kijowskiej 2002,9 tys. dz., podolskiej – 1733,2 tys. dz. i wołyńskiej – 2872,8 tys. dz., razem w trzech guberniach – 6608,9 tys. dz.

stopniu odbijały one rzeczywisty stan posiadania na Ukrainie? Bardzo trudno na to pytanie odpowiedzieć, dysponując bardzo ubogim materiałem porównawczym.

Tabela 9. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni kijowskiej ok. 1860 r.

Lp.	Powiat	Liczba chłopów („dusz rewizyjnych”)	Liczba chłopów posiadających sprzężaj	„Piesi”	Ogrodnicy	Biedacy	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach dz.
1.	kijowski	30 612	3341	6333	661	549	260 496
2.	berdyczowski	40 357	2547	8651	1058	921	265 901
3.	wasyłkowski	48 924	2052	8975	3247	658	220 459
4.	zwinogródzki	39 997	1637	9665	2131	1228	209 338
5.	skwirski	49 018	3591	9610	1036	2187	316 663
6.	taraszczański	48 347	1916	10 074	2879	1221	267 943
7.	humański	43 555	1940	9390	1728	1033	252 265
8.	radomyski	41 718	6169	5132	825	567	598 242
9.	lipowiecki	47 032	1878	9629	1293	1225	265 107
10.	kaniowski	61 504	2813	13 619	4483	1260	290 965
11.	czehryński	30 530	972	9089	1160	857	170 852
12.	czerkaski	54 753	1457	13 229	1366	1021	250 388
Razem		536 347	30 283	113 396	21 867	12 727	3 368 619

Źródło: Grabianka; obliczenia własne.

Dodatkowe możliwości oceny *Statystyki* dostarcza analiza danych dla poszczególnych guberni. O podobieństwach i różnicach dotyczących liczebności ludności poddanej wspomi-

nałem już wyżej, można też przyjrzyć się arealowi ziemi. Dla niektórych powiatów guberni kijowskiej mamy obliczenia zrobione na początku XX w. przez Augusta Iwańskiego⁵⁹, który porównał zmiany stanu posiadania ziemi w latach 1861–1900. Dla 1900 r. wykorzystał rosyjski spis urzędowy miejscowości Kijowszczyzny (*Spisok' naseleennyh' měst kievskoj gubernii*, Kiew' 1900), nie wiemy natomiast, z jakiego źródła czerpał informacje dla 1861 r. Niewątpliwie zaglądał do pracy Wawrzyńca Pochilewicza (zob. Pohilevic), ale także do innych materiałów. Dzięki kontaktom z właścicielami ziemskimi z Ukrainy mógł mieć dostęp do archiwaliów urzędowych⁶⁰. Raczej nie miał w ręku *Statystyki*, gdyż podaje nieco inne dane na temat powierzchni majątków. Dlatego możemy spokojnie porównać oba zestawienia. Według Iwańskiego ziemia dworska i chłopska ok. 1861 r. obejmowała w pow. humańskim – 309 459 dz. (wg Grabianki – 252 265), kaniowskim – 261 632 (290 965), skwirskim – 300 236 (316 663), taraszczańskim – 264 633 (267 943). Dla powiatów taraszczańskiego i skwirskiego różnice są niewielkie, ale dla humańskiego i kaniowskiego dosyć duże. Wyciągnięcie jednoznacznych wniosków utrudnia asymetria różnic, gdyż dla trzech powiatów zestawienie Grabianki podaje wyższe dane, a dla jednego znacznie niższe. Nie możemy więc jednoznacznie stwierdzić, że *Statystyka* zaniża lub zawyża obszar majątków⁶¹. Podobne wnioski nasuwają się po konfrontacji *Statystyki* z innym źródłem, zawierającym alternatywne dane dla wszystkich powiatów guberni kijowskiej (zob. tab. 10)⁶².

---

⁵⁹ [A. Iwański], *Zmiana własności ziemskiej w guberni kijowskiej od roku 1861–1900. Powiaty: taraszczański, humański, kaniowski i skwyrski*, Kraków 1912.

⁶⁰ W książce dziękuje za pomoc w zbieraniu materiałów: Leonardowi Jankowskiemu, Klementynie Podhorskiej, Fortunatowi Rakowskiemu i Władysławowi Podhorskiemu; [A. Iwański], *op. cit.*, s. 134.

⁶¹ Podobne dysproporcje występują w gub. podolskiej (zob. tab. 12).

⁶² D. Voejkov, V. Zagoskin, *Kievskaâ guberniâ. Statističeskîâ svěděníâ o raspredělenii zemlevladěniâ, o cěnnosti iměnj i krest'ânskom' d'ělě*, S. Peterburg 1867.

Tu również podsumowania dla połowy powiatów są bardziej zbliżone, a dla pozostałych wykazują większe dysproporcje. Największe różnice mają miejsce w powiatach wasylkowskim, kijowskim i radomyskim. Bez szczegółowego sprawdzenia danych dla wszystkich majątków nie można stwierdzić, które źródła przynoszą nam informacje najbliższe stanu faktycznego.

Tabela 10. Powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni kijowskiej w latach 60. XIX w. (w dz.)

Lp.	Powiat	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach ok. 1860 r. wg Grabianki	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach ok. 1867 r.	Ogólna powierzchnia ziemi nadziałowej	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach ok. 1867 r.: wielka własność i ziemia chłopska
1.	kijowski	260 496	201 406	101 356	302 762
2.	berdyczowski	265 901	173 905	104 514	278 419
3.	wasylkowski	220 459	145 501	142 108	287 609
4.	zwinogródzki	209 338	129 566	100 970	230 536
5.	skwirski	316 663	183 818	127 189	311 007
6.	taraszczański	267 943	166 327	122 612	288 939
7.	humański	252 265	146 100	104 514	250 614
8.	radomyski	598 242	449 254	205 554	654 808
9.	lipowiecki	265 107	145 332	98 725	244 057
10.	kaniowski	290 965	155 764	135 058	290 822
11.	czehryński	170 852	121 266	53 916	175 182
12.	czerkaski	250 388	174 908	86 946	261 854
Razem		3 368 619	2 193 147	1 383 462	3 576 609

Źródło: D. Voejkov, V. Zagoskin, *Kievskaâ guberniâ. Statističeskiâ svëdëniâ o raspredëlenii zemlevladëniâ, o cënnosti imënij i krest'ânskom' dëlë*, S. Petersburg 1867, s. 9; obliczenia własne.

Na początku lata 20 XIX w. na Podolu ludność poddana mieszkająca w dobrach prywatnych liczyła ok. 411 tys. „dusz” (mężczyźni)⁶³, ok. 1839 r. już 478 tys.⁶⁴ Dane zebrane przez

Tabela 11. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej ok. 1860 r.

Lp.	Powiat	Liczba chłopów („dusz rewizyjnych”)	Liczba chłopów posiadających sprzężaj	„Piesi”	Ogrodnicy	Biedacy	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach, w dz.
1.	kamieniecki	40 209	2569	9424	1205	1035	214 631
2.	bałcki	36 716	4126	7727	776	662	436 564
3.	hajsyński	45 051	3709	8801	1662	1212	229 873
4.	mohylowski	42 862	5609	6778	1281	785	214 059
5.	łatyczowski	21 271	1871	4583	589	397	141 318
6.	jampolski	46 834	5316	8830	1334	891	251 947
7.	lityński	36 259	4105	6339	833	845	224 365
8.	olgopolski	54 112	4769	11 243	1254	956	334 071
9.	braclawski	44 098	4009	8768	1388	928	236 889
10.	winnicki	38 011	4533	6458	854	1296	227 148
11.	płoskirowski	47 078	4103	9565	1318	1311	218 514
12.	uszycki	36 799	3015	7811	1133	738	198 231
	Razem	489 300	47 734	96 327	13 627	11 056	2 927 610

Źródło: Grabianka; obliczenia własne.

⁶³ Obliczenie własne na podstawie: W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii Podolskiej*, t. 1–3, Wilno 1820–1822.

⁶⁴ BNU VI, j. 3564, s. 1–2.

Grabiankę określają liczbę chłopów na 489 tys., czyli tylko 11 tys. więcej niż 20 lat wstecz. Ten niewielki wzrost budzi pewne obawy, szczególnie że Jewgienij Kartawcow podaje w swojej rozprawie większą liczbę (ok. 507 tys. chłopów). Mniejsza różnica występuje w guberni kijowskiej, według Kartawcowa w reformie włościańskiej uczestniczyło tam 546 tys. chłopów (wg Grabianki 536 tys.), prawie identyczne dane mamy dla Wołynia: Kartawcow – 411 144 (Grabianka – 411 328)⁶⁵.

Ukraińska badaczka Nadija Temirowa wykorzystała w swojej pracy dokument z archiwum obwodowego w Kamieńcu⁶⁶ (zob. tab. 12). Statystykę, o której niewiele możemy powiedzieć, ale niewątpliwie ma ona podobny charakter jak opracowanie Grabianki, czyli obrazuje stan własności sprzed reformy włościańskiej. Brakuje tylko w tym spisie informacji dla powiatu jampolskiego, ale wprowadzając dla tego powiatu szacunkową wielkość podaną przez Grabiankę – 250,0 tys. dz. – uzyskamy w ogólnym podsumowaniu obszar: 2825,7 tys. dz., czyli poważnie zbliżony do *Statystyki*. Bardziej mogą niepokoić dysproporcje występujące dla niektórych powiatów, przede wszystkim dla olgopolskiego i bałckiego. Z kolei dla innych powiatów różnice są nieznaczne. Oczywiście nie znamy i tu źródeł tych dyferencji. Ich przyczyny mogą wynikać z błędów rachunkowych, ale także z pominięcia niektórych majątków lub liczenia wielokrotnego tych samych własności.

Przy zestawieniu tabel Grabianki ze współczesnymi opracowaniami na temat wielkiej własności, nie tylko rzucają się w oczy różnice w uzyskanych wynikach w analogicznych zestawieniach, ale też widać poważne dyferencje pomiędzy poszczególnymi publikacjami. Chwilami można odnieść wrażenie, że autorzy dysponowali zupełnie innymi źródłami lub w różny sposób liczyli identyczne zjawiska. Taką sytuację widzimy,

---

⁶⁵ E. Kartavcov, *op. cit.*, s. 19.

⁶⁶ N. Temirova, *Pomišiki Ukraïni v 1861–1917 rr.: social’no-ekonomična evolúciá*, Donec’k 2003, s. 289.

Tabela 12. Powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej w latach 60. XIX w. (w tys. dz.)

Lp.	Powiat	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach wg Grabianki	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach w 1861 r.
1.	kamieniecki	214,6	218,1
2.	bałcki	436,6	469,9
3.	hajsyński	229,9	216,1
4.	mohylowski	214,1	206,8
5.	latyczowski	141,3	137,1
6.	jampolski	251,9	–
7.	lityński	224,4	192,8
8.	olgopolski	334,1	266,9
9.	braclawski	236,9	233,4
10.	winnicki	227,1	232,2
11.	płoskirowski	218,5	220,8
12.	uszycki	198,2	181,6
Razem		2927,6	2575,7

Źródło: Grabianka; N. Temirova, *Pomiśiki Ukraini v 1861–1917 rr.: social'no-ekonomična evolucija*, Donec'k 2003, s. 123; obliczenia własne.

porównując wyniki z tabeli 13 z opracowaniem A. Zabelina z 1887 r. i innymi publikacjami z tego okresu⁶⁷. Według Zabelina w 1861 r. w guberni wołyńskiej w majątkach prywatnych było tylko 362 771 „dusz” męskich (339 284 należało do Polaków w 2720 majątkach, a 23 487 do Rosjan w 160 majątkach). Nie tylko Grabianka, ale też inne opracowania podają znacznie wyższe liczby, przekraczające 400 tys. osób. Z mniejszymi dysproporcjami mamy do czynienia w przypadku danych na temat

⁶⁷ A. Zabelin', *Voенно-statističeskoe obozrënie Volynskoj gubernii*, Kiev 1887, cz. 1, s. 208–209.

powierzchni ziemi folwarcznej. Zabelin podaje, że w 1865 r. Polacy mieli na Wołyniu 2776 tys. dz., a Rosjanie tylko 145 tys., Żydzi – 30 tys. (razem: 2951 tys.) (por. z tab. 8).

Dysponując ubogim materiałem porównawczym, nie możemy dokładnie zweryfikować danych znajdujących się w *Statystyce* Grabianki, ale nawet te szacunkowe zestawienia pokazują sporą wiarygodność prezentowanego źródła⁶⁸. Wydaje się, że dalsze badania powinny potwierdzić nasze przypuszczenia o dużej kompletności tego opracowania. Nie zmienia to faktu, że tabele Grabianki zawierają braki i nieścisłości⁶⁹. Ale biorąc pod uwagę, w jakich warunkach zbierano w tej epoce dane statystyczne i w jaki sposób je później opracowywano, błędy i luki były czymś oczywistym. Skala zaś zestawienia oraz liczba zawartych w nim danych znacznie przewyższa owe uchybienia i przekłamania. W każdym razie w obecnej chwili nie dysponujemy źródłem konkurencyjnym, z równie bogatym zasobem danych o własności ziemskiej trzech guberni ukraińskich. Waga tego materiału wynika również z faktu, że dotyczy on zarówno polskiej ludności, jak również ukraińskiej i rosyjskiej. Dostarcza bowiem danych o reprezentantach głównie tych trzech ważnych społeczności tej części Ukrainy.

Statystyka poza nielicznymi przypadkami nie podaje imion właścicieli, stąd bardzo trudno określić liczebność majątków przypadających na jedną osobę. Możemy natomiast ocenić wpływy poszczególnych rodzin, zakładając, że jedno nazwisko przypiszemy do jednej rodziny. W większości przypadków można takie rozwiązanie zaakceptować, gdyż różnych (nie-spokrewnionych) rodzin noszących tak samo brzmiące nazwisko w środowisku ziemiańskim nie było na Ukrainie wiele.

---

⁶⁸ Warto zwrócić uwagę, że w wykazie Grabianki wiele informacji pokrywa się z opracowaniem Pochilewicz, np. w dużych majątkach kolejność wymienianych nomenklatur jest często bardzo zbliżona, np. w dobrach Orłowa w pow. czerkaskim (k. 55); zob. Pohilevic, s. 508.

⁶⁹ Częściej występujące w źródle błędy omawiam w *Nocie edytorskiej*.

Tabela 13. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiankich w guberni wołyńskiej ok. 1860 r.

Lp.	Powiat	Liczba chłopów („dusz rewizyj- nych”)	Ogólna powierzchnia ziemi w majątkach
1.	żytomierski	44 969	474 245
2.	owrucki	21 275	483 144
3.	starokonstantynowski	43 908	229 624
4.	zasławski	41 036	267 275
5.	dubieński	27 698	297 817
6.	ostrogski	29 363	234 436
7.	kowelski	23 307	335 457
8.	rówieński	33 887	554 128
9.	włodzimierski	31 465	323 710
10.	łucki	26 698	473 454
11.	zwiąhelski	48 451	583 540
12.	krzemieniecki	39 325	234 188
Razem		411 382	4 491 018

Źródło: Grabianka; obliczenia własne.

Do takich przypadków należeli z pewnością np. Berezowscy, Borkowscy, Rakowscy, Zalescy. Pewną wadą poniższego zestawienia jest również to, że promuje własność większych (bardziej licznych) rodzin, kosztem przedstawicieli rodzin mniejszych. Zestawienie pomija wielu bardzo zamożnych ziemian, którzy byli jedynymi reprezentantami lub nielicznymi swoich rodzin na Ukrainie, ale ich majątki, często bardzo duże, nie przekroczyły granicy 20 tys. dz., np. Piotr i Mikołaj Dawidowie – mieli blisko 10 tys. dz., sam Włodzimierz Dzeduszycki – ponad 5 tys. dz., czy Piotr Engelhardt – ponad 8 tys. dz. itd.

Tabela 14. Najzamożniejsze rodziny na Ukrainie ok. 1860 r.

L.p.	Kolejność rodzin pod względem posiadanych chłopów („dusz” męskich)	Nazwisko	Ogólna liczba chłopów („dusz” męskich)	Ogólna powierzchnia majątków w dz.
1.	1	Potoccy	101 790	656 721
2.	2	Braniccy	96 294	470 658
3.	3	Sobańscy	36 037	216 704
4.	10	Lubomirscy	11 592	146 855
5.	44	Uwarowowie	5123	144 154
6.	16	Krasiccy	9476	109 481
7.	4	Jaroszyńscy	19 046	107 365
8.	17	Pruszyńscy	9234	102 384
9.	41	Chodkiewiczowie	5635	96 765
10.	11	Platerowie	11 379	88 476
11.	23	Radziwiłłowie	8220	87 842
12.	77	Rulikowscy	3040	85 388
13.	6	Szembekowie	15 403	82 027
14.	9	Grocholscy	11 882	81 834
15.	5	Woroncowowie	15 847	78 806
16.	13	Zalescy	10 949	77 675
17.	8	Brzozowscy	12 231	77 192
18.	92	Czudowscy	1967	75 412
19.	19	Czetwertyńscy	8502	71 419
20.	7	Łopuchinowie	12 963	67 915
21.	73	Nowowiejscy	3320	66 113
22.	28	Ledóchowscy	6633	65 596

23.	33	Jabłonowscy	5988	65 054
24.	21	Juriewiczowie	8417	64 523
25.	63	Małyńscy	4055	64 500
26.	24	Walewscy	6263	62 483
27.	30	Abramowiczowie	8197	63 585
28.	39	Ilińscy	5727	61 875
29.	69	Czartoryscy	3719	57 538
30.	54	Rzyszczewscy	4407	57 529
31.	15	Jełowiccy	9906	56 852
32.	14	Podhorscy	10 318	55 774
33.	55	Olizarowie	4407	51 951
34.	62	Orzeszkowie	4084	51 011
35.	80	Kaszowscy	2875	50 890
36.	27	Orłowscy	6871	50 855
37.	31	Czaccy	6230	49 218
38.	20	Wittgensteinowie	8422	46 463
39.	40	Młodeccy	5682	45 757
40.	74	Steccy	3285	45 341
41.	22	Bobryńscy	8350	43 617
42.	25	Stadniccy	8193	43 085
43.	90	Kuczyńscy	2058	42 926
44.	29	Sulatyccy	6628	42 068
45.	37	Starzyńscy	5741	41 182
46.	26	Świejkowscy	7830	40 796
47.	42	Giżyccy	5559	40 354
48.	43	Iwanowscy	5494	39 469
49.	36	Rzewuscy	5783	38 652
50.	85	Wierzbiccy	2791	38 473

51.	45	Lenkiewiczowie	5114	38 297
52.	18	Poniatowscy	9034	37 454
53.	49	Tarnowscy	4764	35 601
54.	35	Naryszkinowie	5823	33 425
55.	59	Tyszkiewiczowie	4146	32 792
56.	46	Gudowiczowie	5106	32 487
57.	89	Zakaszewscy	2156	32 453
58.	34	Funduklejewie	5885	31 385
59.	32	Drzewieccy	3729	30 751
60.	68	Skibniewski	6165	30 755
61.	38	Berezowscy	5729	29 727
62.	105	Szyczewscy	301	29 434
63.	97	Szczerbatowowie	1536	28 856
64.	60	Rakowscy	4125	28 371
65.	53	Mazarakowie	4465	28 011
66.	58	Chołoniewscy	4173	27 828
67.	48	Komarowie	4778	27 825
68.	65	Rohozińscy	3976	27 406
69.	94	Kożuchowscy	1722	27 284
70.	79	Lubowidzcy	2987	27 221
71.	52	Rajewscy	4532	26 863
72.	78	Bobrowie	3029	26 646
73.	64	Kuszelewowie- -Bezborodkowie	4043	26 601
74.	57	Jankowscy	4226	26 534
75.	47	Przedzieccy	4873	26 077
76.	50	Krassowscy	4639	25 630
77.	12	Parczewscy	10 967	25 493

78.	76	Horwatowie	3054	25 236
79.	81	Zagórcy	2842	25 180
80.	86	Gagarinowie	2702	24 593
81.	75	Russanowscy	3169	24 517
82.	82	Piotrowscy	2833	24 473
83.	96	Konopaccy	1541	24 234
84.	51	Makowieccy	4572	23 958
85.	87	Miączyńscy	2377	23 680
86.	70	Rudniccy	3653	23 485
87.	84	Głęboccy	2805	23 289
88.	71	Rościszewscy	3651	23 281
89.	56	Sarneccy	4281	23 058
90.	93	Wroczyńscy	1961	22 583
91.	72	Krzyżanowscy	3458	22 160
92.	98	Janiszewscy	1497	22 020
93.	91	Trzeciakowie	1996	21 628
94.	101	Rybczyńscy	884	21 475
95.	83	Czarnomscy	2822	21 295
96.	102	Kisłowscy	806	21 277
97.	104	Szubińscy	844	21 277
98.	67	Orłowie	3871	20 903
99.	88	Kozłowscy	2188	20 893
100.	95	Bohdanowiczowie	1575	20 864
101.	61	Abaza	4112	20 837
102.	66	Mańkowscy	3875	20 616
103.	100	Pawzowie	906	20 542
104.	99	Moszyńscy	1191	20 381
105.	103	Skuratowowie	840	20 147
Razem			776 172	5 897 692

Źródło: Grabianka; obliczenia własne.

Zupełnie innym problemem jest kwestia oceny rzeczywistej wartości poszczególnych dóbr. Obszar nie był do końca obiektywnym kryterium oceny wartości majątku. Nawet ogromne majątki na Polesiu Wołyńskim czy Ukraińskim nie były znacznie mniej warte w porównaniu z kilkakrotnie mniejszymi folwarkami położonymi w strefie czarnoziemów środkowych i południowych terenów trzech guberni. Także ogromnie ważnym czynnikiem było zaludnienie, likwidacja pańszczyzny nie rozwiązała kwestii robocizny – nadal w majątkach była potrzebna siła robocza, którą przede wszystkim dostarczały najbliższej leżące wsie. Słabo zaludnione obszary pod względem gospodarczym miały mniejsze znaczenie i wartość rynkową. Dlatego przyglądając się wielocyfrowym obszarom dóbr ukraińskich posiadaczy ziemskich, musimy z dużą ostrożnością wydawać opinie na temat ich realnej pozycji materialnej.

Typowym zjawiskiem występującym w spisach właścicieli ziemskich są tzw. martwe „dusze”, czyli dobra należące do osób już nieżyjących w chwili powstawania dokumentu. W wielu wypadkach takie informacje są podawane przez autorów, czasami jednak źródło o tym milczy, np. ks. Sapieżyna, dziedziczka klucz teofilpolskiego, nie dożyła powstania pracy Grabianki (k. 173)⁷⁰.

Statystyka nie dzieli posiadaczy ziemskich na grupy narodowe i wyznaniowe, dlatego niewiele możemy powiedzieć o strukturze narodowej opisanej tu populacji. Jedynym kryterium, i bardzo mało precyzyjnym, może tu być brzmienie nazwiska. Robiąc taką próbę, musimy pamiętać, że pod nazwiskami „obcymi” mogą ukrywać się Polki, żony Rosjan, niektóre typowe nazwiska polskie nosiła szlachta rosyjska, a jeszcze więcej problemów było z rodzinami używającymi nazwisk niemieckich czy francuskich, gdzie weryfikacja narodowości wymaga zawsze dodatkowych źródeł. W obecnej sytuacji, nie mając innych narzędzi, wyodrębniłem z zestawienia Grabianki właścicieli pod kątem brzmienia ich nazwisk, otrzy-

---

⁷⁰ Por. SK, s. 452.

małym grupę „rosyjską” liczącą 352 nieruchomości o łącznej powierzchni 885 501 dz. i zamieszkanym przez 118 200 „dusz”. Warto zaznaczyć, że pod względem powierzchni całkowitej i liczby poddanych majątki należące do tej zbiorowości stanowiły dokładnie 8,2% pozostałych. Szacunek ten tylko w niewielkim stopniu odbiega od danych podawanych w literaturze przedmiotu. Przyjmuje się bowiem, że przed reformą włościańską do Polaków na Ukrainie należało ok. 89% całej ziemi prywatnej⁷¹. Stosując mało precyzyjne kryterium selekcji, otrzymaliśmy jednak wynik zbliżony do innych danych szacunkowych uzyskanych przez historyków ukraińskich.

Spis zawiera głównie własności należące do osób prywatnych, ale są również dwa wyjątki, dobra klasztoru bazylikańskiego w Sosnowce (pow. włodzimierski) (k. 209) oraz majątek cerkwi w Jasidyczach (?) (pow. łucki) znajdujący się we wsi Niemiecko (pow. łucki) (k. 214). Obie posiadłości musiały znaleźć się w wykazie raczej przez pomyłkę.

Nota edytorska

Niniejsza edycja została oparta na oryginalnym tekście rękopisu *Statystyki* Andrzeja Grabianki zachowanym w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej (sygn. 5985), nie jest wiernym odbiciem układu dokumentu, choć zawiera zdecydowaną większość informacji zawartych w źródle. Zachowano kolejność treści zgodną z oryginałem, przeprowadzono natomiast niewielkie korekty ułatwiające wykorzystanie danych występujących w rękopisie. Poszczególne miejscowości wchodzące w skład większych majątków (powyżej dwóch wsi) starano się opisać w oddzielnych rekordach. W sumie uzyskano w edycji dane dla ok. 5530 dóbr ziemskich, na które składają się 7624

---

⁷¹ Ī.T. Lisevič, *U zatinky dvohlavoho orla (poł'ska nacional'na menšina na Naddnìpâns'kij Ukraïni v drugij polovini XIX st. – na počatku XX st.)*, Kiiiv 1993, s. 22.

nomenklatury⁷². Opisów jednej miejscowości jest 6027, dwóch – 723, trzech – 39, czterech – 5 i pięciu – 3. W przypadku dóbr złożonych z kilku miejscowości i podzielonych na kilka rekordów, mogą występować dane liczbowe zbiorcze, które zawsze w edycji zapisywano przy pierwszej nomenklaturze, ale należy pamiętać, że dotyczą one całego majątku⁷³. Przy każdej pozycji w tabeli głównej podano pierwotny numer nadany przez autora *Statystyki* i przypisany do konkretnego majątku, co pozwala zawsze odtworzyć układ i kolejność opisu w oryginale.

Edycja ma charakter dwujęzyczny – rosyjsko-polski. Zapis dwujęzyczny zachowano dla podstawowych pozycji źródła: nazw geograficznych i nazw osobowych. Informacje znajdujące się w rubryce „uwagi” podano tylko w tłumaczeniu na język polski. W przypadku pisowni rosyjskiej wprowadzono modernizację ortografii, praktycznie dotyczy to wyłącznie rezygnacji z użycia znaku twardego (Ѣ) na końcu wyrazów oraz zastąpienia litery Ѣ przez *e*. Biorąc pod uwagę, że w oryginale nazwy własne są zapisane w różnych przypadkach, zastosowano jednolitą formę w mianowniku. Przy nazwiskach niekończących się na *-ski* przyjętą zapis męskoosobowy (np. Abramowicz, Orda, Sapieha), z osobnym zaznaczeniem, gdy chodzi o właścicielkę dóbr (f). Poważniejszą sprawą była kwestia weryfikacji i ujednoczenia pisowni nazw własnych. W rękopisie występują różnego typu oboczności, niekonsekwencje, nie mówiąc już o ewidentnych błędach. Szczególnie problem ten dotyczy zapisu nazw geograficznych:

– najbardziej typowym zjawiskiem są błędy literowe, powstające w trakcie odczytywania czy przepisywania podstawy, z której korzystano przy sporządzaniu tabel; bardzo dużo pomyłek

---

⁷² W praktyce miejscowości (nomenklatur) jest mniej, gdyż niektóre występują wielokrotnie, ponieważ część wsi (miast, miasteczek) należało do różnych właścicieli.

⁷³ W oryginale zbiorcze liczby są najczęściej umieszczone za klamrą spinającą opisane miejscowości.

można zauważyć np. w powiecie olgopolskim, dubieńskim, krzemienieckim i innych; w niektórych przypadkach nie znając prawidłowego brzmienia nazwy, nie można byłoby skorygować błędnego zapisu, np. *Болицубя* zamiast *Болязубы* (k. 225), *Иновцы* zamiast *Ильковцы* (k. 226), *Сваймак* zamiast *Баймаки* (k. 226), *Кутенка* zamiast *Кутыски* (k. 226), *Витвинец* zamiast *Вишневец* (k. 227), niekiedy z trudem możemy się domyślać, jak musiał wyglądać pierwotny zapis nazwy, że tak błędnie został odczytany;

– zapis źródła jest prawidłowy, ale nie pokrywa się z pisownią urzędową;

– zapis jest prawidłowy, ale zastosowaną inną formę gramatyczną, która nie pojawia się w urzędowych wykazach, np. nazwę majątku znajdującego się we wsi Derażnia (pow. latyczowski) można w języku rosyjskim zapisać z użyciem tylko samej nazwy: *Деражня* lub określenia: *Деражанское*, które może być jednocześnie nazwą miejscową, jak również określnikiem utworzonym od nazwy: *Деражня*, przy rzeczowniku (w domyśle): *имение*; bardziej prawidłowe określenie stosowano przy użyciu pełnej nazwy: *Деражанское имение*, aby uniknąć pomyłek, zapisy, w których pojawiała się pełna nazwa (np. *Деражанское имение*) zamienialiśmy na nazwę wsi, czyli *Деражня*, tam, gdzie była tylko forma *Деражанское*, zachowywaliśmy ten zapis, umieszczając obok także formę urzędową;

– w zapisie pojawia się błędna forma gramatyczna danej nazwy, np. *Джугастры* zamiast *Джугастра*, *Марковки* zamiast *Марковка*;

– w rękopisie używano bardzo różnych form gramatycznych nazw geograficznych, np. w opisach majątku Potockiej na Wołyniu (pow. zasławski) obok siebie występują formy w mianowniku i bierniku: *Корница* – prawidłowo, *Тележинец* – zamiast *Тележинцы*, *Подлисец* – zamiast *Подлисы* (*Подлесцы*), *Сморцек* – zamiast *Сморцки*, *Христовка* – prawidłowo, *Сосновка* – prawidłowo, *Синюток* – zamiast *Синютки* (zob. k. 178).

Ta różnorodność była najczęściej konsekwencją nieznamomości przez autorów rękopisu miejscowego nazewnictwa, a także niestarannego odczytywania źródła informacji. Typowe pomyłki powstające przy sczytywaniu rękopisów to błędne odczytywanie charakterystycznych liter rosyjskich, np. *т* zamiast *ш*, *н* zamiast *п*, *к* zamiast *х*, np. *Окмашков* zamiast *Охматков*, *Нельча* zamiast *Пальче* (k. 182), *Черняков* zamiast *Черняхов* (k. 188). Zachowanie w niniejszej edycji wiernej transkrypcji powielającej niezliczone ilości błędów i niekonsekwencji w zapisie nazw własnych prowadziłoby do zaopatrzenia prawie każdej pozycji w osobny przypis wyjaśniający występujące niezgodności i różnice. Przyjęto inne, prostsze rozwiązanie. Wszystkie nazwy geograficzne zostały sprawdzone w dostępnych spisach dla poszczególnych guberni⁷⁴. Jeżeli zapis źródła nie pokrywa się z urzędowym brzmieniem danej nazwy, umieszczałem ją w nawiasach obok nazwy urzędowej. Znaki zapytania przy nazwie wskazują na zapisy wątpliwe, niezgodne z urzędowymi spisami miejscowości. Znak zapytania wskazuje też, że nie udało się potwierdzić podanego zapisu w źródłach drukowanych. Musimy jednak pamiętać, że brak danej nazwy w oficjalnych wykazach miejscowości nie świadczy, że nazwa jest nieprawidłowa. Starłem się zachować zdecydowaną większość nawet bardzo wątpliwych zapisów (w języku oryginału)⁷⁵.

---

⁷⁴ L. Pohilevič, *Skazaniâ o naseleennyh' mĕstnostâh' Kievskoj Gubernii, ili statističeskiâ, istoričeskiâ i cerkovnyâ zamĕtki o vsĕh' derevnâh', selah' mĕstečkah' i gorodah', v' predĕlah' gubernii nahodâšihsâ*, Kìev' 1864; *idem*, *Uĕzdy Kievskij i Radomysl'ckij. Statističeskiâ i istoričeskiâ zamĕtki o vsĕh' naseleennyh' mĕstnostâh' v' ĕtih' uĕzdah' i s' podrobnymi kartami ih'*, Kìev' 1887; I.P. Novickij, *Ukazatel k izdaniâm vremennoj kommissii dlâ razbora drevnih aktov'*, t. 2: *Imena geografičeskiâ (Materiâly dlâ istoričeskoj geografii Ŭžnoj i Zapadnoj Rossii)*, Kìev' 1882; *Spisok' naseleennyh' mĕst kievskoj gubernii*, Kìev' 1900; *Spisok' naseleennyh' mĕst' volynskoj gubernii*, Žitomir' 1906; V.K. Guldmana, *Pomĕstnoe zemlevladĕnie v' podol'skoj gubernii*, Kamenec' Podol'skij 1903.

⁷⁵ Poprawiałem wyłącznie ewidentne literówki i tylko w przypadkach, kiedy miałem pewność co do prawidłowego zapisu danej nazwy na podstawie innych źródeł.

Całkowicie błędne zapisy nazw umieszczałem w osobnej rubryce i w cudzysłowie (zob. Uwagi wydawcy). Nazwy geograficzne tłumaczyłem na język polski, korzystając przede wszystkim ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*. Posiłkowałem się również innymi wykazami miejscowości, np.: T. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 roku* (Warszawa 2008); *Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930. [6] Województwo poleskie, województwo wołyńskie*, oprac. T. Epsztein, S. Górzyński (Warszawa 1996)⁷⁶.

Podobnie postępowalem z nazwiskami właścicieli. Prawidłowe brzmienie nazwisk w języku rosyjskim sprawdzałem w oparciu o urzędowe wykazy szlachty wylegitymowanej dla trzech guberni⁷⁷. Nazwiska tłumaczyłem, korzystając z różnych polskich herbarzy i spisów nazwisk szlachty.

Spis zawiera nie tylko poszczególne majątki należące do różnych właścicieli, ale również wyróżnia nomenklatury istniejące w ramach jednej wsi, tych samych dóbr, należące do tej samej osoby, jej krewnych i obcych właścicieli. Nie wiemy, czy rejestrowano wszelkie podziały, czy tylko prawnie potwierdzone umowami. Nie odpowiemy na to pytanie, podobnie jak

---

⁷⁶ Także z innych materiałów: W. Marczyński, *op. cit.*; [J.M. Giżycki], *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu*, Stary Konstantynów [Kraków] 1910; [A. Iwański], *op. cit.*; W. Górski, *Powiat mohylowski w guberni podolskiej*, Kraków 1903.

⁷⁷ *Spisok' dworân' kievskoj gubernii, Kiev' 1906; Spisok' dworân' wnesennyh' v' dworânskuû rodoslovnuû knigu podol'skoj gubernii, Kameneç' Podol'skij 1897; Spisok' dworân' wnesennyh' v' rodoslovnuû knigu podol'skoj gubernii, Kameneç' Podol'skij 1913; Spisok' dworân' volynskoj gubernii, Žitomir' 1905; Spisok' šlâhti Volins'koï, Kiivs'koï ta Podil's'koï gubernij, dworâns'ki prava âkoï perevila Central'na revizijna komisiâ (1840–1845 rr)*, w: S. Lisenko, Ê. Černeç'kij, *Pravoberežna šlâhta kin. XVIII –perša pol. XIX ct.*, [t. 1:] Bila Cerkva 2002, s. 56–391; S. Lisenko, Ê. Černeç'kij, *Legitimovana pravoberežna šlâhta (kineç' XVIII – seredina XIX ct)*, t. 2: *Spisok legitimovanoï šlâhti Kiivs'koï gubernii*, t. 3–5: *Spisok legitimovanoï šlâhti Volins'koï gubernii*, Bila Cerkva 2006.

na wiele innych dotyczących *Statystyki* Grabianki. Praktyka rozwiązywania spraw własnościowych (podziały, kolokacje) była regulowana przez różne akta prawne i zwyczajowe. Stąd trudno oczekiwać jednolitych przypadków na całym badanym obszarze. Dlatego kompletność informacji może być bardzo różna, jak również stan własnościowy panujący w poszczególnych powiatach.

Zdecydowanie mniej błędów i literówek pojawia się w pisowni nazwisk. Bardzo rzadko brakuje nazwiska, np. w powiecie łuckim wpisano przez pomyłkę nazwę miejscowości zamiast nazwiska: *Трунымне* (poz. 65, k. 214).

Sporo opuszczeń występuje w rubrykach z danymi liczbowymi, szczególnie na temat obszaru ziemi uprawnej przypadającej na jednego chłopa (takie dane występują wyłącznie dla własności z gub. podolskiej). Widać również braki w innych rubrykach, ale trudno tu dostrzec jakieś prawidłowości. Sporadycznie podawano informacje o nadziale dla różnych kategorii gospodarzy: „sprzężajnych” i „pieszych”, np. dla rolników posiadających jednego woła lub kilka. Niekiedy też osobno opisane są miejscowości należące do tego samego majątku, np. „piesi” w Hrycenkach (pow. starokonstantynowski) otrzymywali 8 dz. 1872 s., a w tych samych dobrach tylko we wsi Ordyńce – 4 dz. 936 s. (k. 170)⁷⁸. Niektóre zapisy dotyczące nadziału nie są jasne, np. w tym samym powiecie starokonstantynowskim w dobrach należących do Pruszyńskich wyróżniono po dwie kategorie dla „sprzężajnych” i „pieszych”, ale nie wiemy, czy dotyczą one różnych kategorii chłopów, czy pokazują różnice między nadziałem w Szczeniówce i Zastawkach, we wsiach należących do opisywanego majątku? (k. 171). Z kolei w Medysówce (pow. starokonstantynowski) wydzielono dwie kategorie „sprzężajnych”, pierwszą nazwaną

---

⁷⁸ Podobnie w majątku Sosnowskiego w powiecie ostrogskim: w Lachowie nadział wyniósł dla „sprzężajnych” 7 dz. 706 s., a w Stepanówce 10 dz. 1653 s. (k. 190).

„chłopami posiadającymi dwa woły”, a drugą – bez nazwy, otrzymującą 50% nadziału pierwszej. Możliwe, że do niej włączono „półsprężajnych”, czyli posiadaczy 1 woła? (k. 171).

Dodatkowe informacje pojawiają się przeważnie w ostatniej rubryce, ale też sporadycznie w innych, głównie zawierają dane liczbowe. Zdecydowana większość tych informacji jest komentarzem lub uzupełnieniem do informacji znajdujących się w głównych rubrykach tabel. Trzeba je traktować z dużą ostrożnością. Zawierają bowiem skrótowe opisy, często trudno czytelne. Można się domyślać, że powstały one podczas odczytywania przez autora (autorów) *Statystyki* podstawy źródłowej. Autorzy odwołują się w uwagach do danych, których my nie znamy. Od tej strony te informacje są niewątpliwie cenne, ale istnieje podejrzenie, że uzupełnienia wprowadzano niekonsekwentnie w poszczególnych powiatach i guberniach. Najwięcej notatek widzimy w guberni podolskiej, znacznie mniej w wołyńskiej, a w kijowskiej jest ich bardzo mało. Dodatkowym utrudnieniem jest nieprecyzyjny język objaśnień, podobne zjawiska są opisywane przy użyciu różnych terminów, np. poszczególne kategorie chłopów. Duża dowolność występuje w zastosowaniu danych liczbowych i towarzyszących im opisów. Mimo ewidentnych braków adnotacje są ważnych uzupełnienie opracowania, wzbogacają naszą wiedzę na temat struktury ludności chłopskiej i podziału własności ziemskiej⁷⁹.

Informacje zaczerpnięte ze *Statystyki* zostały przeniesione do formularza opracowanego przez wydawcę z zachowaniem większości rubryk występujących w oryginale.

---

⁷⁹ Adnotacje dotyczące danych liczbowych zostały opisane w rubryce 29 („uwagi w źródle”).

Formularz opisu majątków składa się z następujących punktów:

1. Numer kolejny nadany przez wydawcę⁸⁰.
2. Numer kolejny opisu majątku w danej tabeli (powiecie) w rękopisie opracowania Grabianki⁸¹.
3. Skrót nazwy guberni.
4. Nazwa powiatu.
5. Oznaczenie własności częściowych.
6. Nazwa (-y) miejscowości w języku rosyjskim.
7. Nazwa (-y) miejscowości w języku polskim.
8. Nazwisko właściciela w języku rosyjskim.
9. Nazwisko właściciela w języku polskim.
10. Informacja o byłym właścicielu danego majątku (+)⁸².
11. Tytuł rodowy właściciela.
12. Imię właściciela w języku rosyjskim.
13. Imię właściciela w języku polskim.
14. Ogólna liczba chłopów w majątku („męskich dusz rewizyjnych”)⁸³.
15. Liczba chłopów posiadający sprzężaj.
16. Liczba chłopów bez sprzężaju lub z niepełnym sprzężajem („piesi” lub „półsprzężajni”).

---

⁸⁰ Numeracja obejmuje poz. od 1 do 6752, w tym poz. 5373, 5431, 6159, 6160 zostały usunięte podczas końcowej korekty opracowania, gdyż zawierały powtórzenia występujące w oryginale.

⁸¹ Numer ten ułatwia szybkie odszukanie interesującego zapisu w oryginale, a jednocześnie pokazuje, które własności zostały przez wydawcę podane w oddzielnych opisach, o czym była mowa wyżej (zob. *Nota edytorska*).

⁸² W źródle występują także informacje o byłych właścicielach, wówczas przy podanym nazwisku umieszczałem znak †, który wskazuje, że w chwili sporządzania spisu majątek należał do nieznanych z nazwiska spadkobierców wyżej wymienionej osoby.

⁸³ Znaczenie poszczególnych terminów związanych z podziałem ludności chłopskiej omówiono w podrozdz. *Wielka własność ziemska na Ukrainie w 1860 r.*

17. Liczba chłopów-ogrodników.
18. Liczba chłopów-biedaków.
19. Całkowita powierzchnia majątku I: w dziesięcinach (dz.)⁸⁴.
20. Całkowita powierzchnia majątku II: w sążniach (s.).
21. Obszar ziemi w majątku przypadający na jednego chłopą („duszę”).
22. Obszar ziemi pod zagrodami chłopów I: w dziesięcinach (dz.)⁸⁵.
23. Obszar ziemi pod zagrodami chłopów II: w sążniach (s.).
24. Ziemia uprawna i łąki w użytkowaniu chłopów I: w dziesięcinach (dz.)⁸⁶.
25. Ziemia uprawna i łąki w użytkowaniu chłopów II: w sążniach (s.).
26. Obszar ziemi uprawnej i łąk przypadający na jednego chłopą („duszę”).
27. Nadział ziemi (ziemia uprawna i łąki) dla chłopów posiadających sprzężaj.
28. Nadział ziemi (ziemia uprawna i łąki) dla chłopów „pieszych” (lub „półsprzężajnych”).
29. Uwagi w źródle.
30. Uwagi wydawcy.
31. Bibliografia.

Wszystkie bezpośrednie cytaty zaczerpnięte z oryginału podano w cudzysłowie. Uwagi i uzupełnienia przetłumaczono i ujednolicono ich zapisy: rozwiązując skróty oraz skrcając

---

⁸⁴ Ze względów technicznych w osobnych rubrykach podano: dziesięciny i sążnie.

⁸⁵ Ze względów technicznych w osobnych rubrykach podano: dziesięciny i sążnie.

⁸⁶ Ze względów technicznych w osobnych rubrykach podano: dziesięciny i sążnie.

zbędne adnotacje. W *Bibliografii* (31) odesłano do karty, na której znajduje się cytowany opis (np. Grabianka, k. 22). Podano także inne pozycje bibliograficzne i archiwalne, gdzie pojawiają się informacje o danym majątku i jego właścicielach. Z założenia starano się odszukać podaną miejscowość w SGKP, na jego podstawie ustalano brzmienie polskiej nazwy geograficznej. W miarę posiadanych informacji wprowadzono tu dodatkowe wiadomości o wcześniejszych właścicielach dóbr. W celu ograniczenia objętości rubryki dla osób noszących identyczne nazwisko z występującym w tabeli Grabianki podawano tylko imiona i pierwszą literę nazwiska (np. Jan K. [Kownacki])⁸⁷. Cytaty ze źródeł umieszczano zawsze w nawiasie zwykłym w zapisie skróconym po opisie (skrótce) danej pozycji bibliograficznej, np. SGKP, t. 5, s. 345 (od 1858 Jan Kowalski)⁸⁸.

W celu ułatwienia poszukiwań w źródle do opracowania dołączono indeksy: dwa osobowe, osobno w języku rosyjskim i polskim – obejmujące nazwiska właścicieli, oraz dwa indeksy geograficzne – nazw miejscowości w języku polskim i w języku rosyjskim. W odsyłaczach do haseł w indeksach podano numer kolejny opisu (majątku) z tabeli głównej, a nie numer strony.

---

⁸⁷ Jeżeli w cytowanym źródle jest podane tylko nazwisko właściciela identyczne z przekazem *Statystyki*, w *Bibliografii* umieszczano pierwszą literę nazwiska, np. Pohilevic, s. 385 (K.)

⁸⁸ Informacja ta oznacza, że właścicielem opisanego majątku od 1858 r. był Jan Kowalski.

Spis tabel

1. Wykaz danych występujących w tabelach *Statystyki Grabianki*.
2. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w wybranych majątkach w guberni podolskiej (1858–1860).
3. Chłopi pańszczyźniani i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni kijowskiej ok. 1860 r.
4. Chłopi pańszczyźniani i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej ok. 1860 r.
5. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach wielkiej własności na Ukrainie w okresie reformy włościańskiej (1861 r.).
6. Ziemia użytkowana przez chłopów przed i po reformie włościańskiej (1861 r.). (w tys. dz.)
7. Liczba chłopów w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej w latach 1848–1860.
8. Ziemia folwarczna na Ukrainie po wydzieleniu gruntów chłopskich w latach 1860–1876. (w tys. dz.)
9. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni kijowskiej ok. 1860 r.
10. Powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni kijowskiej w l. 60 XIX w. (w dz.)
11. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej ok. 1860 r.
12. Powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni podolskiej w l. 60 XIX w. (w tys. dz.)
13. Liczba chłopów i powierzchnia ziemi w majątkach ziemiańskich w guberni wołyńskiej ok. 1860 r.
14. Najzamożniejsze rodziny na Ukrainie ok. 1860 r.

Landed Property in Ukraine in 1860 in Andrzej Grabianka's *Statystyka*

Summary

Andrzej Grabianka (1823–1883), a Polish landowner from Podolia (Ukraine), was invited by Tsar Alexander II to a body called Editorial Commission to prepare a peasant reform. He was an advocate of granting land to peasants and as one of the few in the Commission was against corporal punishment for the peasants; thus it was thanks to him that in the final resolutions there was a project to remove corporal punishment from the Penal Code after the emancipation reform was introduced (1861). While in the Commission, he prepared various documents, among them the “Statistics on Landed Property in Kiev, Podole and Volhynia Guberniyas” (Sankt Petersburg 1860)¹, covering landholding in three Ukrainian guberniyas (of Kiev, Podole and Volhynia). The Statistics was required for the peasant reform in Ukraine. It contains important information for all three guberniyas about the number of peasants (“souls”) entered in Russian registers (“revisions”, i.e. censuses) and residing in the land of nobles (bound to individual lands). The “revision souls” – not all the peasants living in landed estates but only males, usually heads of the family. Women, children and other persons living under one roof with the “souls” were

---

¹ The document (manuscript) is preserved in the collection of the Jagiellonian University in Krakow under the catalogue number of 5985, fol. 231.

not recorded on those “revisions”. A part of the “souls” had their small farms and cultivated land, others owned only gardens or only cottages. The poorest were put up at others’ places. All “souls” were obliged to specific services or payments to the manors. Those who worked on the manor or for the landlord enjoyed the right to use a small portion of the manorial land and they also could in their spare time to get hired to work in the manor for a paying job. Richer peasants hired poorer ones who did various works for them, including their obligatory services to the manor. In The Statistics for the Kiev, Podole and Volhynia guberniyas we find the data about various social categories of peasants. The most affluent group was the group of peasants with their own full yoke (the so-called “the yoked” – *tiaglie*), i.e. the beasts of burden (oxen). The poorer category was made by peasants with only a part of the yoke (one ox), called “the part-yoked” (*odinochnie, polutaglie*) and those without beasts of burden, called “the walkers” (or pedestrians – *pieshie*). Both categories were bound to corvée labour either with their animals or without. The next two groups were not obliged to perform constant corvée labour: the *ogorodniky* who possessed only a little garden around their houses; the *kormornyky (bobyly)* who did not own houses and were living in the houses or out-buildings of other peasants. The *ogorodniky* and *kormornyky* performed pedestrian corvée or paid small taxes in cash or in kind to those, who provided them with accommodation.

Grabianka’s Statistics includes the data of total area of arable land and wastelands for all landholdings; only for some districts there is additional information about the land cultivated by peasants. Sometimes there are given areas of pastures and grasslands in which the peasants could graze their animals. There is information for all three guberniyas about the size of landholdings for peasants (“souls”) perform corvée labour, either with animals or without.

In The Statistics there are data about ca. 5530 landholdings that included over 7600 settlements in the guberniyas of

Kiev, Podolia and Volhynia. The total area of those amounted to ca. 10.8 million *desiatinas*² (ca. 11.8 million hectares). They were inhabited by 1,437,029 “revision souls” (see Table 4). Juxtaposing the general data from Grabianka’s text with the data derived from other sources we can see that the author of The Statistics had reliable and fairly complete knowledge about the state of private ownership in Ukraine, and for this reason his statistics are a valuable source material for the history of the 1861 peasant reform. At the same time it gives us important data for the history of landownership in the territory, allowing us to determine the amount of land owned by Polish landlords. At the same time it provides a rich material for the history of settlement and onomastic of the analysed region.

The data derived from The Statistics have been copied to a form worked out by the editor who preserved almost all columns of the original.

The form of landholdings description includes the following positions:

1. Number given by the editor³.
2. Original number of landholding in the given table (district) in the Statistics manuscript.
3. Abbreviated name of the guberniya.
4. District name.
5. Indication of partial ownership.
6. Name(s) of settlement in Russian.
7. Name(s) of settlement in Polish.
8. Owner’s family name in Russian.

---

² 1 *desiatina* (dz.) = 1.09 hectare; 1 dz. = 2400 square fathoms (s.) – 1 square fathom (*sazhen*) = 4.17 square meters.

³ The numbering included items from 1 to 6752, with the items no. 5373, 5431, 6159, 6160 which were not included in the final revision of the text for they contained repetitions from the original.

9. Owner's family name in Polish.
10. Information about the former owner of the property (+)⁴.
11. Ancestral title of the owner.
12. Owner's first name in Russian.
13. Owner's first name in Polish.
14. Total number of peasants in the property ("revision souls").
15. Number of peasants with "the yoke".
16. Number of peasants without "the yoke" or with a part of the yoke (*pieshie odinochnie, polutaglie*).
17. Number of *ogorodniki*.
18. Number of *kormornyky (bobyly)*.
19. Total area of the property I: in *desiatinas (dz.)*⁵.
20. Total area of the property II: in square fathoms (s.).
21. The property area per one peasant ("soul").
22. Land under peasants' farmsteads I: in *desiatinas (dz.)*⁶.
23. Land under peasants' farmsteads II: in square fathoms (s.).
24. Arableland and pastures in peasants' lease I: in *desiatinas (dz.)*⁷.
25. Arable land and pastures in peasants' lease II: in square fathoms (s.).
26. Area of arable land and pastures per one peasant ("soul").
27. Allotment land (arable land and pastures) of peasants with the yoke.
28. Allotment land (arable land and pastures) of peasants without the yoke or with a part of the yoke (*pieshie odinochnie, polutaglie*).

---

⁴ The manuscript includes also the information about former owners; in such case I put the sign of †, next to the name to indicate that at the time the register was being made the property belonged to the person's inheritors whose name was unknown.

⁵ For technical reasons there are separate columns for *desiatinas* and square fathoms.

⁶ For technical reasons there are separate columns for *desiatinas* and square fathoms.

⁷ For technical reasons there are separate columns for *desiatinas* and square fathoms.

29. Comments made in the original.
30. Comments of the editor.
31. Bibliography.

The List of the Tables included in the *Wprowadzenie* (Introduction)

1. Data records included in the tables of Grabianka's Statistics.
2. Serfs and land area of the landowning properties in the Guberniya of Kiev, ca. 1860.
3. Serfs and land area of the landowning properties in the Guberniya of Podolia, ca. 1860.
4. Number of peasants and land area of the large landed estates in Ukraine during the peasant reform (1861).
5. Area of land in peasants' usage before and after the 1861 peasant reform (in thousands of *desiatinas*).
6. Number of peasants of the landowning properties in the Guberniya of Podolia in 1848–1860.
7. Manorial land in Ukraine after the land allotment to peasants in 1860–1876 (in thousands of *desiatinas*).
8. Number of peasants and land area of the landowning properties in the Guberniya of Kiev ca. 1860.
9. Land area of the landowning properties in the Guberniya of Kiev in the 1860s. (in *desiatinas*).
10. Number of peasants and land area of the landowning properties in the Guberniya of Podolia ca. 1860.
11. Land area of the landowning properties in the Guberniya of Podolia in the 1860s (in thousands of *desiatinas*).
12. Number of peasants and land area of the landowning properties in the Guberniya of Volhynia ca. 1860.
13. The richest families in Ukraine ca. 1860.

Translated by Grażyna Waluga